काव्यप्रकाशः

~~३~~

१०७ ।

८० पत्राणि

काव्यप्रकाश

११६

का॰प्र॰ १ श्रीगणेशाय नमः ॥ ग्रंथारंभे विघ्नविघाताय समुचितेष्टदेवतां ग्रंथकृत्परामृशति ॥ नियतिकृतनियमरहि
तां ह्लादैकमयीमनन्यपरतंत्रां ॥ नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥१॥ नियतिशक्त्या
1 नियतरूपा सुखदुःखमोहस्वभावा परमाण्वाद्युपादानकर्मादिसहकारिकारणपरतंत्रा षड्रसा न च तै
र्हृद्यैव ब्रह्मणो निर्मितिः निर्माणं एतद्विलक्षणानुकविवाङ्निर्मितिः अत एव जयति । जयत्यर्थेन नमस्का
र आक्षिप्यत इति तां प्रत्यस्मि प्रणत इत्यवगम्यते । इहाभिधेयं सप्रयोजनमित्याह ॥ काव्यं यशसेऽर्थकृते व्य
वहारविदे शिवेतरक्षतये सद्यः परनिर्वृतये कांतासम्मिततयोपदेशयुजे ॥२॥ कालिदासादीनामिव
यशः श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं ॥ राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानं आदित्यादेर्मयूरादीनामि
वानर्थवारणं । सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनंतरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यांतरमानंदं । राम॰
प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थ १

योगित्वाणाभावेन रसांगभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणां यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म तत्कांते
वसरसतापाहाने नाभिमुखीकृत्य रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशं च यथायोगं कवेः सहृदय
स्य च करोतीति सर्वथा तत्र यतनीयं। अस्य प्रयोजनमुक्त्वा कारणमाह। शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रका
व्याद्यवेक्षणात्॥ काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे॥ शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः यां वि
ना काव्यं न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्। लोकस्य स्थावरजंगमात्मनो लोकवृत्तस्य शास्त्राणां छंदो
व्याकरणाभिधानकोशकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रंथानां काव्यानां च महाकविनिबद्धा
नांश्चादिग्रहणादितिहासादीनां च विमर्शनाद्व्युत्पत्तिः काव्यं कर्तुं विचारयितुं च ये जानंति तदुपदेशेन क
रणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिताः न तु व्यस्ताः। तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुल्ला
से च हेतुर्न तु हेतवः। एवमस्य कारणमुक्त्वा स्वरूपमाह। तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि। दोष

का०प्र० २

गुणालंकारा वक्ष्यंते क्वापीत्यनेनैतदाह। यत्सर्वत्र सालंकारौ क्वचित्तु स्फुटालंकारविरहेपि न काव्यत्वहा
निः॥ यथा॥ यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः
कदंबानिलाः॥ सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः
समुत्कंठते। अत्र स्फुटो न कोप्यलंकारः। रसस्य हि प्राधान्यान्नालंकारता। क्रमेणैतद्भेदानाह। इदमुत्त
ममतिशायिनि व्यंग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः॥४॥ इदमिति काव्यं। बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूत
स्फोटरूपव्यंग्यव्यंजकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः। ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि न्यग्भावि
तवाच्यव्यंग्यव्यंजनक्षमस्य शब्दार्थयुगलस्य॥ यथा॥ निःशेषच्युतचंदनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोधरो
नेत्रे दूरमनंजने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः॥ मिथ्यावादिनि दूति बांधवजनस्याज्ञातपीडागमो वापीं स्ना राम०
तुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यांतिकं। अत्र तदंतिकमेव रंतुं गतासीति प्राधान्येनाधमपदेन व्यज्यते। २

अताहृशि गुणीभूतं व्यंग्यं व्यंग्ये तु मध्यमं। अताहृशि वाच्यादनतिशयि। यथा॥ ग्रामतरुणं तरुण्या
नववंजुलमंजरीसनाथकरं॥ पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया॥ अत्र नववंजुललतागृहे
दत्तसंकेता नागतेति व्यंग्यं गुणीभूतं वाच्यस्यैव तद्रूपेण चमत्कारकारित्वात्॥ शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यं-
ग्यं त्ववरं स्मृतं॥ ५॥ चित्रमिति गुणालंकारयुक्तं अव्यंग्यमिति स्फुटप्रतीयमानार्थरहितं॥ अवरमधमं। य-
था॥ स्वच्छंदोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतरांबुच्छटामूर्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानान्हिकान्हाय वः॥ भिद्या-
दुद्यदुदारदर्दुरदरीदीर्घादरिद्रद्रुमद्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मंदाकिनी मंदतां॥ वाच्यचित्रं यथा॥
विनिर्गतं मानदमात्ममंदिराद्भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयापि यं॥ ससंभ्रमेंद्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षी-
व भियामरावती॥ ॥ इति काव्यप्रकाशे काव्यस्य प्रयोजनकारणस्वरूपविशेषनिर्णयो नाम प्रथम उल्ला-
सः॥ ॥ क्रमप्राप्तं शब्दार्थयोः स्वरूपमाह॥ स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यंजकस्त्रिधा॥ अत्रेति

का.प्र.
२
3

काव्ये तेषां स्वरूपं वक्ष्यते वाच्यादयस्तदर्थास्युः॥ वाच्यलक्ष्यव्यंग्याः॥ तात्पर्यार्थोपि केषुचित्॥६॥ आ
कांक्षासन्निधियोग्यतावशाद्वक्ष्यमाणस्वरूपाणां पदार्थानां परस्परसमन्वये तात्पर्यार्थो विशेषवपु
रपदार्थोपि वाक्यार्थः समुल्लसतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतं वाच्य एव वाक्यार्थ इत्यन्विताभि
धानवादिनः। सर्वेषां प्रायशोर्थानां व्यंजकत्वमपीष्यते। तत्र वाच्यस्य यथा। माए। घरोवअरणं। अज्ज
हु णत्थित्तिसाहिअं तुमए। ता भण किं करणिज्जं एमेअ ण वासरो ठाइ। अत्र स्वैरविहारार्थिनीति व्यज्य
ते। लक्ष्यस्य यथा। साहेंती सहि सुहअं खणे खणे दूम्मिआसि मज्झ कए। संब्भावणेहकरणिज्जसरिसअं
दाव विरइअं तुमए। अत्र मत्प्रियं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यं तेन च कामुकविषयसा
पराधत्वप्रकाशनं व्यंग्यं॥ व्यंग्यस्य यथा॥ उअ णिच्चल णिप्फंदा भिसिणीपत्तंमि रेहइ बलाआ णिम्म राम.
लमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्ति व्व। अत्र निष्पंदत्वेन आश्वस्तत्वं तेन च जनरहितत्वं। अतः सं ३

केतस्थानमेतदिति कथं चित्स उच्यते। अथवा मिथ्या वदसि न त्वमत्रागतोऽभूरिति व्यज्यते। वाचका
दीनां क्रमेण स्वरूपमाह। साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः इहागृहीतसंकेतस्य शब्दस्यार्थवि
शेषप्रतिपत्तेरभावात्संकेतसहाय एव शब्दोऽर्थविशेषं प्रतिपादयतीति यस्य यत्राव्यवधानेन संकेतो गृह्य
ते स तस्य वाचकः। संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा। यद्यप्यर्थक्रियाकारितया प्रवृत्तिनिवृत्तियो
ग्या व्यक्तिरेव तथाप्यानन्त्याद्व्यभिचाराच्च तत्र संकेतः कर्तुं न युज्यत इति गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादीनां
शब्दानां विषयविभागश्च न प्राप्नोतीति च तदुपाधावेव संकेतः उपाधिश्च द्विविधो वस्तुधर्मो वक्तृयदृच्छा
सन्निवेशितश्च। वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः सिद्धः साध्यश्च। सिद्धोऽपि द्विविधः पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधा
नहेतुश्च। तत्राद्यो जातिः। उक्तं हि वाक्यपदीये। गौः स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौर्गोत्वाभिसंबंधात्तु गौरिति द्विती
योगुणः शुक्लादिना हि लब्धसत्ताकं वस्तु विशिष्यते। साध्यः पूर्वापरीभूतावयवः क्रियारूपः। डित्थादिशब्दा

का॰प्र॰
४

नामेत्यत्र वृद्धिर्निर्गतास्वं संज्ञात्वं तत्र क्रमस्वरूपं च क्रायदृच्छया डित्थादिषु शब्देषु उपाधित्वेन सन्ति वेद्यत इति संज्ञा रूपो
यदृच्छात्मक॰ ॥ गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति महाभाष्यकारः॰ परमाणवादी
नां तु गुणमध्यपातित्वात् पारिभाषिकं गुणत्वं गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुत एकरूपाणामप्याश्रयभेदाद्भेद इ
व लक्ष्यते। यथैकस्य मुखस्य खड्गमुकुरतैलाद्यालंबनभेदात्। हिमपयः॰ शंखाद्याश्रयेषु परमार्थतोऽभि
न्नेष्वपि भक्तादिषु यद्वशेन शुक्लः॰ शुक्ल इत्याद्यभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिस्तच्छुक्लत्वादि सामान्यं गुड
तंडुलपाकादिष्वेवमेव पाकादिषु। बालवृद्धशुकसारिकाद्युदीरितेषु डित्थादिशब्देषु च प्रतिक्षणं भिद्यमा
नेषु डित्थाद्यर्थेषु वा डित्थत्वमस्तीति सर्वेषां शब्दानां जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्ये तद्वानपोहो
वा शब्दार्थः॰ कैश्चिदुक्त इति ग्रंथगौरवभयात्प्रकृतानुपयोगाच्च न दर्शितं। स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापा रम॰ ४
रोऽस्याभिधोच्यते। स इति साक्षात्संकेतितः। अस्येति शब्दस्य मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्।

त। अन्योर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया॥ ९॥ कर्मणि कुशल इत्यादौ दर्भग्रहणाद्ययोगात् गंगायां घोष
इत्यादौ च गंगादीनां घोषाद्याधिकरणत्वासंभवान्मुख्यार्थस्य बाधे सति विवेचकत्वादौ सामीप्यादौ च संबं
धे रूढितः प्रसिद्धेः तथा गंगातटे घोष इत्यादेः प्रयोगाद्येषां न तथा प्रतिपत्तिस्तेषां पावनत्वादीनां ध
र्माणां तथा प्रतिपादनात्मनः प्रयोजनाच्चान्योर्थो मुख्येनामुख्योर्थो लक्ष्यते यत्स आरोपितः शब्द
व्यापारः सांतरार्थनिष्ठो लक्षणा। स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणं। उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धै
व सा द्विधा॥ १०॥ कुंताः प्रविशंति यष्टयः प्रविशंतीत्यादौ कुंतादिभिरात्मनः प्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः पु
रुषा आक्षिप्यंते। तत उपादानेनेयं लक्षणा। गौरनुबंध्य इत्यादौ श्रुतिचोदितमनुबंधनं कथं मे स्यादिति जा
त्या व्यक्तिराक्षिप्यते न तु शब्देनोच्यते। विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति न्यायादित्युपादान
लक्षणा नोदाहर्त्तव्या। न ह्यत्र प्रयोजनमस्ति। न वा रूढिरियं। व्यक्त्यविनाभावात्तु जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते। य

5 था। क्रियतामित्यत्र कर्त्ता। कुर्द्धियत्र कर्मप्रविश। पिंडीमित्यादौ गृहं भक्षयेत्यादि चापीनो हेवदन्नो हि वान
भुंक्तं इत्यत्र रात्रिभोजनं न लक्ष्यते। श्रुतार्थापत्तेरर्थापत्तेर्वा तस्य विषयत्वात्। गंगायां घोष इत्यत्र च तटस्य
घोषाधिकरणतासिद्धये गंगाशब्दः स्वार्थमर्पयति। इत्येवमादौ लक्षणैषा लक्षणा। उभयरूपा चेयं शु
द्धा उपचारेणामिश्रत्वात्। अनयोर्भेदयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च न भेदरूपं ताटस्थ्यं तटादीनां गंगादि
शब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ हि प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययः गंगासंबंधमात्रप्रतीतौ तु
गंगातटे घोष इति मुख्यशब्दाभिधानाल्लक्षणायाः को भेदः सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषय
स्तथा॥ आरोप्यमाण आरोपविषयश्च यत्रानपह्नुतभेदौ सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते सा लक्षणा
सारोपा॥ विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन्सा स्यात्साध्यवसानिका॥ विषयिणारोप्यमाणेनान्तःकृते निगी
र्णेऽन्यस्मिन्नारोपविषये सति सा साध्यवसानिका। भेदाविमौ च सादृश्यात्संबंधांतरतस्तथा॥ गौ राम ५

गौणशुद्धौ च विशेषौ ॥ इमौ सारोपसाध्यवसानरूपौ सादृश्यहेतू भेदौ ॥ गौर्वाहीक इत्यत्र गौरयमि
त्यत्र च ॥ अत्र च स्वार्थसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यमाणा अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधाने प्रवृ
त्तिनिमित्तत्वमुपयान्तीति केचित् स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते न तु परार्थोऽभि
धीयत इत्यन्ये साधारणगुणाश्रयेण परार्थ एव लक्ष्यत इत्यपरे उक्तं चान्यत्र मानान्तरविरुद्धे तु मुख्यार्थस्य
परिग्रहे अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता इति अवि
नाभावोऽत्र संबन्धमात्रं न तु नान्तरीयकत्वं तथात्वे हि मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ न लक्षणा स्यात् अविनाभा
वे वाक्षेपेणैव सिद्धेर्लक्षणाया नोपयोग इत्युक्तं आयुर्घृतम् आयुरेवेदमित्यादौ च सादृश्यादन्यत् कार्य
कारणभावादि संबन्धान्तरं एवमादौ च कार्यकारणभावादिलक्षणसंबन्धपूर्वके सारोपाध्यवसाने।
अत्र गौणाभेदयोर्भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदावगमश्च प्रयोजनं। शुद्धभेदयोस्त्वन्यवैलक्ष

का॰प्र॰
६
6

रायेनाव्यभिचारेण च कार्यकारित्वादि क्वचित्तादर्थ्यादुपचारः यथा इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः। क्वचित्स्वस्वामिभावा
त्। यथा। राजकीयः पुरुषो राजा। क्वचिदवयवावयविभावात्। यथा। अग्रहस्त इत्यत्राग्रमात्रेऽवयवे हस्त
ः। क्वचित्तात्कर्म्यात्। यथा। अतक्षा तक्षा। लक्षणा तेन षड्विधा॥१२॥ आद्यभेदाभ्यां सह। सा वा व्यंगेन
रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने। प्रयोजनं हि व्यंजनव्यापारगम्यमेव। तच्च गूढमगूढं वा तच्चेति व्यंग्यं। गू
ढं यथा। मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिम प्रेक्षितं समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः। उरो
मुकुलितस्तनं जघनमंसबंधोद्धुरं बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते। अत्र विकासादीनां पुष्प्यादि
धर्माणां स्मितादिभिः सह मुख्यो न संबंधः। किं त्वारोपः। आरोपश्च लक्षणाविशेष इति हृद्गतं। सौ
रभादिर्व्यंग्यं। अयमर्थो द्रुटिति न प्रतीयत इति गूढता। अगूढं यथा। श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्य राम॰
भिज्ञा विदग्धचरितानां। उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि। अत्रोपदिशतीति। अनाया ६

सेनशिक्षाहानमभिधेयवत्स्फुटंप्रतीयतोतदेषाकथितात्रिधा॥१३॥ अव्यंग्यागूढव्यंग्याअगूढव्यंग्या

च। तद्भूर्लाक्षणिकः। शब्दइतिसंबध्यते। तद्भूस्तदाश्रयः॥ तत्रव्यापारोव्यंजनात्मकः॥ कुतइत्यतआह।

यस्यप्रतीतिमाधातुंलक्षणासमुपास्यते॥१४॥ फलेशब्दैकगम्येत्रव्यंजनान्नापराक्रिया। प्रयोजनप्र

तिपिपादयिषयायत्रलक्षणाशब्दस्यप्रयोगस्तत्रनान्यतस्तत्प्रतीतिःअपितुतस्मादेवशब्दात्नचान्यो

त्रव्यंजनादृतेव्यापारः। तथाहि। नाभिधासमयाभावात्। गंगायांघोषइत्यादौयेपावनत्वादयोधर्मास्त

टादौप्रतीयंतेतत्रगंगादिशब्दानसंकेतिताः। हेत्वभावान्नलक्षणामुख्यार्थबाधादित्रयंहेतुः। तथा

चालक्ष्यंनमुख्यंनाप्यत्रबाधायोगःफलेननो॥ नप्रयोजनमेतस्मिननचशब्दःस्खलद्गतिः। यथागं

गाशब्दःस्रोतसिसबाधइतितटंलक्षयतितद्वद्यदितटेपिसबाधःस्यात्तत्प्रयोजनंलक्षयेत्॥

नचतटंमुख्योर्थोनाप्यत्रबाधानचगंगाशब्दार्थस्यतटस्यपावनत्वाद्यैर्लक्षणीयैःसंबधः नापिप्रयो

का.प्र. जनेनलक्ष्ये किंचित्प्रयोजनमस्ति नापि गंगाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थः। एवमप्यन
७ 7 वस्थास्याद्यामूलक्षतिकारिणी। एवमपीति प्रयोजनं चेल्लक्ष्यते तत्प्रयोजनांतरेणेति प्रकृताप्रतीतिकृद
नवस्थाभवेत्। ननु पावनत्वादिधर्मयुक्तमेव तटं लक्ष्यते गंगायास्तटे घोष इत्यतोधिकस्यार्थस्य प्रति
पत्तिश्च प्रयोजनमिति विशिष्टे लक्षणा तत्किं व्यंजनेनेत्यत आह। प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न यु
ज्यते॥१७॥ कुत इत्यत आह॥ ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतं। प्रत्यक्षादेर्नीलादिर्वि
षयः फलं तु प्रकटता संवित्तिर्वा। विशिष्टे लक्षणा नैवं निगदितेनेन व्याख्यातं। विशेषाः स्युस्तु लक्षि
ते॥१८॥ लक्षिते तटादौ विशेषाः पावनत्वादयस्ते चाभिधातात्पर्यलक्षणाभ्यो व्यापारांतरेण
गम्यास्तच्च व्यंजनध्वननद्योतनादिशब्दवाच्यमवश्यमेषितव्यं। एवं लक्षणामूलं व्यंजकत्वमु रा.म.
क्तं। अभिधामूलं त्वाह। अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियंत्रिते संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्या ७

पतिरंजनं॥१८॥ संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरणं लिंगं शब्दस्यान्यस्य स
न्निधिः। सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः॥ शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहे
तवः॥ इत्युक्तदिशा सशंखचक्रो हरिरशंखचक्रो हरिरित्युच्यते। रामलक्ष्मणाविति दाशरथौ
रामार्जुनगतिस्तयोरिति भार्गवकार्तवीर्ययोः स्थाणुं भज भवच्छिदे इति हरे। सर्वं जानाति देव
इति युष्मदर्थे कुपितो मकरध्वज इति कामे। देवस्य पुरारातेरिति शंभौ। मधुना मत्तः कोकिल इ
ति वसंते। पातु वो दयितामुख मित्रो भातीति रवौ॥ इंद्रशत्रुरित्यादौ वेद एव न काव्ये स्वरो विशेष
प्रतीतिकृत्। आदिग्रहणात्। एद्दहमेत्तत्थणिआ एद्दहमेत्तेहिं अच्छिवत्तेहिं। एद्दहमेत्तावत्था ए
द्दहमेत्तेहिं दिअहेहिं। इत्यादावभिनयादयः। इत्थं संयोगादिभिरर्थांतराभिधायकत्वे निवारितेऽप्य
नेकार्थस्य शब्दस्य यत्क्वचिदर्थांतरप्रतिपादनं तत्र नाभिधा। नियमनात्तस्याः। न लक्षणा

का॰प्र॰ मुख्यार्थबाधाद्यभावात् अपित्वंजंनं व्यंजनमेव व्यापारः॥ यथा। भद्रात्मनो दुरधिरोहतनो र्विशाल
८ वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य। यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य दानांबुसेकसुभगः स
४ ततं करोभूत्। लघुत्तो व्यंजकः शब्दः॥ तद्युक्तो व्यंजनयुक्तः॥ यत्सोर्थान्तरयुक्तथा। अर्थोपि व्यं
जकस्तत्र सहकारितया मतः॥ २०॥ तद्येति व्यंजकः॥ ॥इति काव्यप्रकाशे शब्दनिर्णयो नाम
द्वितीय उल्लासः॥ ॥ अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषां अर्थाः वाच्यलक्ष्यव्यंग्याः॥ तेषां वाचकला
क्षणिकव्यंजकानां॥ अर्थव्यंजकता व्यतो कीदृशीत्याह। वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्य
सन्निधेः॥ २१॥ प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषां॥ योर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो
व्यक्तिरेव सा॥ २२॥ बोद्धव्यः प्रतिपाद्यः॥ काकुर्ध्वनेर्विकारः॥ प्रस्तावः प्रकरणं॥ अर्थस्य वाच्य एम॰
लक्ष्यव्यंग्यात्मनः॥ क्रमेणोदाहरणानि। अइपिह्यत्तं जलकुंभं घेत्तूण समागदह्मि सहि तुरि ८

त्र्यं। समसे असलिलणी [redacted] सासणीस हा वीस मा मिरवरां। अत्र चौर्यरतं गोपनं गम्यते। ३
सिा हृदे वलंचिंता अलसन्नणं सरणी समसि त्र्यं। मह मं हमाइणी एकेंइस हिनुहवि अहहपरिहवइ। अ
त्र हत्यास्तत्का मुकोपभो गोव्यज्यते। तथाभूतां हष्टुा वयस्यहसि पांचालतनयां वने व्याधे ८ सा हृं
सुचिरमषितं वल्कलधरै ३॥ विराटस्या वासे स्थितमवुचितारंभतिम्रतेग ३४ खेद्दं खिन्नेमेपि
भजतिनाघापिकुनुष्ठ॥ अत्रमपि नयोग्य ४ खेद्द ४ कुनुष्ठनुयोग्य इति काकाप्रकाश्यते। न च वाच्य
सिद्धं गमत्रकाकुरिति गणीभूतव्यंग्यत्वं इ क्यं। प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रांते ४। तइ आमह गाउ
त्थलणिमिणं हिट्ठिं णणेसि अस्सन्नो॥ एहिं स वेअ अहं तेअ क ॐ लाणासाहिट्ठी॥ अत्रमस
रवीकपोलप्रतिबिंबितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्येवाभूत्। चलितायां तु तस्यां अन्यैव जाते यहोप्रच्छन्न
कामुकत्वं ते इति व्यज्यते। ३ हे ज्ञोयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी कुंजोत्कर्षांकुरितरमणी

का॰प्र॰ विस्रम्भमोनर्मसंज्ञापा ४॥ किं चैतस्मिन्सुरतसुहृदस्तन्विते वांतिवाता येषामग्ने सरति कलिताकांडकोपो
७ मनोभूः ४। अत्र रतार्थं प्रविशेति व्यंग्यं। णुल्लेइ अणुल्लमणा। अत्ता मं घरभरम्मि सअलम्मि खणमे
१ त्तं जइ संझाइ होइ ण व होइ वीसामो॥ अत्र संध्या संकेतकाल इति तटस्थं प्रति कयाचिद्योत्यते
।सुहइ समागमिस्सइ तुमपिउ अज्जपहरमेत्तेण। एमेअ किंत्ति चिट्ठसि ता सहि सज्जेसु करणिज्जं।
अत्रोपपतिं प्रत्यभिसर्तुं प्रस्थिता न युक्तमिति निवार्यते। अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रा
स्मि करोमि सख्यः ४॥ नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोंजलिर्वः ४ अत्र विविक्तोयं देशः इ
ति प्रच्छन्नकामुकस्त्वया विसर्ज्य इत्याश्वस्तां प्रति कयाचिन्निवेद्यते। गुरुअणपरवस पिअ किं
भणामि तुह मंदभाइणी अहअं। अज्जपवासं वच्चसि वच्च सअ हे अमुणसि करणिज्जं। अत्र म राम॰
धमधुसमये यदि व्रजसि तदाहं तावन्न भवामि तव तु न जानामि गतिमिति व्यज्यते। अहिणवह ७

गाश्चेष्टादेः॥ तत्रचेष्टायथा॥ द्वारोपांतनिरंतरेमयितयासौंदर्य्यसारश्रियाप्रोल्लास्योरुयुगंपरस्पर
समासक्तंसमासादितं आनीतंपुरतःशिरोंशुकमधः क्षिप्तेचलेलोचनेवाचस्तत्रनिवारिते
प्रसरणंसंकोचितेदोर्लते। अत्रचेष्टयाप्रच्छन्नकामुकविषयआकूतविशेषोध्वन्यते। निराकांक्ष
प्रतिपत्तयेप्राप्तावसरतयापुनःपुनरुदाह्रियते। वक्त्रादीनांमिथःसंयोगेद्विकादिभेदे अनेनक्र
मेणलक्ष्यव्यंग्ययोश्चव्यंजकत्वमुदाहार्यं। द्विकभेदेवक्तृबोद्धव्ययोगेयथा। अत्ताएत्थणुमज्जइए
त्थअहंदिअसअंपलोएहि। मापहिअरत्तिअंधसेज्जाएमहणुमज्जिहिसि। अत्रममशय्यायामेव
पतेतिव्यंग्यं। शब्दप्रमाणवेद्योर्थोव्यनक्त्यर्थांतरंयतः॥ अर्थस्यव्यंजकत्वेतच्छब्दस्यसहकारि
ता॥२३॥ शब्देति। नहिप्रमाणांतरवेद्योर्थोव्यंजकः॥ ॥इतिकाव्यप्रकाशेअर्थानिर्णयंत
तीयउल्लासः॥ ॥यद्यपिशब्दार्थयोर्निर्णयेकृतेदोषगुणालंकाराणांस्वरूपमभिधानीयंतथा

का॰प्र॰
१०
10

पिधाभिगेण प्रवृत्तिते धर्माणां हेयोपादेयता ज्ञायत इति प्रथमं काव्यप्रभेदमाह। अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वा
च्यं भवेद्ध्वनौ॥ अर्थांतरे संक्रमितमत्यंतं वा तिरस्कृतं॥२४॥ लक्षणामूलगूढव्यंग्यप्राधान्ये सति अवि
वक्षितवाच्यं यत्र स ध्वनाविति अनुवादाद्ध्वनिरिति विज्ञेयः तत्र वाच्यं क्वचिदनुपपद्यमानत्वादर्थांतरे परिण
मितं यथा। त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोत्र तिष्ठते। आत्मीयां मतिमाधाय स्थितिमत्र विधेहि तत्॥ अ
त्र वचनादि उपदेशादिरूपतया परिणमति। क्वचिदनुपपद्यमानत्वादत्यंतं तिरस्कृतं यथा उपकृतं
बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परं। विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्स्व ततः शरदां श
तं॥ एतदपकारिणं प्रति विपरीतलक्षणया कश्चिद्वक्ति। विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः॥ अ
न्यपरं व्यंग्यनिष्ठं। एष च कोप्यलक्ष्यक्रमव्यंग्यो लक्ष्यव्यंग्यक्रमः परः॥ अलक्ष्येति। न खलु विभावा
नुभावव्यभिचारिण एव रसः अपि तु रसस्तैरित्यस्ति क्रमः परः। अलक्ष्येति न खलु विभावान

राम॰
१०

भावव्यभिचारिणाएवरसः अपितुरसस्तैरित्यस्तिक्रमः परः। अलक्ष्येतिनखलुविभावानुभावव्यभिचारि
णाएवरसः अपितुरसस्तैरित्यस्तिक्रमः सनलक्ष्यते। तत्ररसभावतदाभासभावशांत्यादिरक्रमः। भि
न्नोरसाद्यलंकारादलंकार्यतयास्थितः॥२६॥ आदिग्रहणाद्भावोदयभावसंधिभावशवलत्वानि। प्र
धानतयायत्रस्थितोरसादिस्तत्रालंकार्यः यथोदाहरिष्यते। अन्यत्रतुप्रधानेवाक्यार्थेयत्रांगभूतोरसादि
स्तत्रगुणीभूतव्यंग्येरसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितादयोलंकाराः तेचगुणीभूतव्यंग्याभिधानेउदाहर
िष्यंते तत्ररसस्वरूपमाह। कारणान्यथकार्याणिसहकारीणियानिच॥ रत्यादेः स्थायिनोलोकेता
निचेन्नाट्यकाव्ययोः॥२७॥ विभावाअनुभावास्तत्कथ्यंतेव्यभिचारिणः॥ व्यक्तः सतैर्विभावाद्यैः स्था
यीभावोरसः स्मृतः॥२८॥ उक्तंहिभरतेन। विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति। एतद्वि
वृण्वते। विभावैर्ललनोद्यानादिभिरालंबनोद्दीपनकारणैः स्थायीरत्यादिकोभावोजनितः॥ अनु

का॰प्र॰ ११ ॥ नुभावैः कयस्मभजोत्क्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः प्रतीतियोग्यः । व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः सहकारि
भिः चपचितो मुख्यया हस्यारम्भादावनुकार्येतद्रूपतानुसंधानान्नर्तकेऽपि प्रतीयमानो रस इति भ
हलोल्लटप्रभृतयः । राम एवायमयमेव राम इति न रामोयमित्यौत्तरकालिके बाधे रामोयमिति रामः
स्याद्वा न वेति रामसदृशोयमिति च सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिविलक्षणया चित्रतुरगादि
न्यायेन रामोयमिति प्रतीत्या ग्राह्ये नटे । सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरशलाकिका दृशोः
।। मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता । दैवादहमद्य तया चपलायतनेत्र
या वियुक्तश्च अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायमित्यादि काव्यानुसंधानबलाच्छि
क्षाभ्यासनिर्वर्तितस्वकार्यप्रकटनेन च नटेनैव प्रकाशितैः कारणकार्यसहकारिभिः कृत्रिमै रम॰
रपि तथानभिमन्यमानैर्विभावादिशब्दव्यपदेश्यैः संयोगाद्गम्यगमकभावरूपादनु ११

मीयमानोपि वस्तुसौंदर्यबलाद्रसनीयत्वेनान्यानुमीयमानविलक्षण॰ स्थायित्वेन संभाव्यमानो
रत्यादिर्भाववस्तत्रासन्नपि सामाजिकानां वासनात्मकतया चर्व्यमाणो रस इति श्रीशंकुक॰। न ताट
स्थ्येन नात्मगतत्वेन रसः प्रतीयते नाभिव्यज्यते अपि तु काव्ये नाट्ये चाभिधातो द्वितीयेन विभावादि
साधारणीकरणात्मना भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानः स्थायी सत्त्वोद्रेकप्रकाशानंदमयसंविद्विश्रां
तिसतत्त्वेन भोगेन भुज्यत इति भट्टनायक॰ लोके प्रमदादिभि॰ स्थाय्यनुमाने अभ्यासपाटववतां
काव्ये नाट्ये च तैरेव कारणत्वादिपरिहारेण विभावनादिव्यापारवत्वादलौकिकविभावादिशब्दव्यव
हार्यैर्ममैवैते शत्रोरेवैते तटस्थस्यैवैते न ममैवैते न शत्रोरेवैते न तटस्थस्यैवेति संबंधविशेष
स्वीकारपरिहारनियमानध्यवसायात् साधारण्येन प्रतीतैरभिव्यक्त॰ सामाजिकानां वासनात्म
तया स्थित॰ स्थायी रत्यादिको नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोपि साधारणोपायबलात्तत्कालविग

का॰प्र॰ ल्लितपरिमितप्रमातृतावशोन्मिषितवेद्यान्तरसंपर्कशून्यापरिमितभावेनप्रमात्रासकलसहृदयसंवादभाजासा
१२ धारण्येनस्वाकारइवाभिन्नोपिगोचरीकृतश्चर्व्यमाणतैकप्राणोविभावादिजीवितावधिः पानकरसन्यायेन
12 चर्व्यमाणः पुरइवपरिस्फुरन्हृदयमिवप्रविशन्सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्नन्यत्सर्वमिवतिरोदधद्ब्रह्मास्वाद
मिवानुभावयन्नलौकिकचमत्कारकारीशृङ्गारादिकोरसः। सचनकार्योविभावादिनाशेपितस्यसंभवप्रसंगा
त्। नापिज्ञाप्यः सिद्धस्यतस्याभावात् अपितुविभावादिभिर्व्यञ्जितश्चर्वणीयः। कारकज्ञापकाभ्यामन्य
त्क्वदृष्टमितिचेत् नक्वचिद्दृष्टमित्यलौकिकत्वसिद्धेःभूषणमेतन्नदूषणं। चर्वणानिष्पत्त्यातस्य
निष्पत्तिरुपचरितेतिकार्योप्युच्यतां। लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणताटस्थ्यावबोधशालिमितयोगिज्ञा
नवेद्यसंस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्यवसितपरिमितेतरयोगिसंवेदनविलक्षणलोकोत्तरस्वसंवेदन रस॰
गोचरइतिप्रत्येयोप्यभिधीयतां। तद्ग्राहकंचननिर्विकल्पकंविभावादिपरामर्शनप्रधानत्वात् नापि १२

सविकल्पक ४ वर्ण्यमानस्यालौकिकानंदमयस्य तस्य संवेदन सिद्धत्वात् । उभयाभाव नन्वप्रस्य चोभयात्म
कत्वमपि पूर्ववल्लोकोत्तरतामेवगमयति ननु विरोधमिति श्रीमहाचार्याभिनवगुप्तपादाः ४ ॥ ॥व्याघ्रादि
यो विभावास्यो भयानकस्येव वीराद्भुतरौद्राणां ॥ अश्रुपातादयोनुभावाः शृंगारस्येव करुणभयान
कयोः ॥ चिंतादयो व्यभिचारिणः । शृंगारस्येव वीरकरुणभयानकानां । इति पृथगनैकांतिकत्वान्नाम
त्रे मिलिता निर्दिष्टाः ४ । विरहेपि मलिनांगरागमेयं मधुकरकोकिलकूजिते दिशां श्रीः ४ ॥ धरणीरभि
नवांकुरांके दकाम समाति परेहयिते प्रसीद मुग्धे । इत्यादौ ॥ परिम्लदिगंगरागालीम्लान मगं मदवल्लिः ४ क
पमपि परिवारप्रार्थनाभिः ४ क्रियास्तु । कलयति वहिमांशोर्निः कलंकस्य लक्ष्मीमभिनवकरिदंतच्छे
दपांडुः कपोल इत्यादौ । हरादुत्सुकमागते विचलितं संभाषिणि स्फारितं संश्लिष्यत्युरांगहीतवस
ने किंचांचितभ्रूलतं । मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे वाष्पांबुपूर्णे क्षणं चक्षुर्जातमहो प्रपंचचतुरं

का॰प्र॰ जातागासि प्रेयसि। इत्यादौ च यथायथं विभावानामौत्सुक्यव्रीडाहर्षकोपासूयाप्रसादानां च व्यभिचारि
१३ णां केवलानामेवास्ति स्थितिस्तथाप्येतेषामसाधारणत्वमित्यन्यतमद्वयाक्षेपकत्वे सति नानैकांति
13 कत्वमिति। तद्विशेषानाह शृंगारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः। बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये
रसाः स्मृताः॥२९॥ तत्र शृंगारस्य द्वौ भेदौ संभोगो विप्रलंभश्च। तत्राद्यः परस्परावलोकनालिंगन
परिचुंबनाद्यनेकभेदत्वादपरिच्छेद्य इत्येक एव गण्यते यथा। शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय
किंचिच्छनैर्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखं। विस्रब्धं परिचुंब्य जातपुलकामालो
क्य गंडस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुंबिता॥ तथा। त्वं मुग्धाक्षि विनैव कंचुलि
कया धत्से मनोहारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि। शय्योपांतनिवि राम॰
ष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानंदितो निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः॥ अपरस्त्वभि १३

त्वायवधिरहेव्यीमवामशायहेतुकइतिपंचविधः। क्रमेणोदाहरणानि। प्रेमार्द्रीः प्रणयस्पृशः परि
चयादुद्गाढरागोदयास्तास्तामुग्धदृशोनिसर्गमधुराश्चेष्टाभवेयुर्मयि। यास्वंतः करणस्य बाह्यकरण
व्यापाररोधीक्षणादाशंसापरिकल्पितास्वपिभवत्यानंदसांद्रोलयः४। अस्मत्रब्रजातीतिकाखलुकथा
नानापथस्यतादृक्सुहृद्घोमानेश्चतिनागतश्चसहसाकोयंविधेः प्रक्रमः४। इत्यल्पेतरकल्पनाक
वलितस्वांतानिशांतांतस्वाला हन्तविवर्तनव्यतिकरानाप्नोतिनिद्रांनिशि। एवांविरहोत्कंठिता॥
सापत्न्युः४ अथमापराधसमयेसख्योपदेशंविनानोजानिसविभ्रमांगवलनावक्रोक्तिसंसूचना
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः४ पर्यस्तनेत्रोत्पला बाला केवलमेवरोदितिलुठल्लोलालकैरश्रुभिः।
प्रस्थानंवलयैः४ कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रंगतंधृत्यानक्षणमासितंव्यवसितंचित्तेनगंतुंपुरः४॥ या
तुंनिश्चितचेतसिप्रियतमेसर्वेसमंप्रस्थितागंतव्येसतिजीवितप्रियसुहृत्सार्थः४ किमुत्सृज्यते॥

का०प्र० १५ त्वामालिख्यप्रणयकुपितांधातुरागैःशिलायामात्मानंतेचरणपतितंयावदिच्छामिकर्तुं॥ अस्रैस्ताव
न्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः॥ हास्याहीनाक्रमेणोहाह
15 रणानिश्राकुं व्यपालि मम्मुर्विंममम घ्निं वेश्पामेत्रांभसोप्रतिपद्देषवैतःपविंत्रे। तारस्वनेप्रहितष्क्रे
म्हात्महारंहाहाहतोहमितिरोहितिविष्णुशर्मा॥ मातस्त्वरितासिकुत्र किं मिहे हाहेवता ः का शिवोधिक
प्राणान्पतिनोशानिर्हतवहस्तेंगेषुहस्वेहशौ॥ इत्थंवधिरसघ्पतुहुकनुणाः पौरांगनानां गिरश्चित्र
स्थामपिसेहंयतिशतधाकुर्वंतिभित्तीरपि॥ कृतमनुमतंदृष्टंवायैरिदंगुरुपातकंमनुजपशुभि
र्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः॥ नरकरिपुणासार्धंतेषांसभीमकिरीटिनामयमहमसृङ्मेदोमांसैः
करोमिदिशांवलिं॥ क्रुद्धःसंग्राममेनेविजहितहरयः हस्तःशाकेमकुंभायुषमज्ञान्तेबलजाद राम० १५
षतिपरममीसायकानिष्पतंतः॥ सौमित्रेतिष्ठपात्रंत्वमसिनहिरुषांनन्वहंमेघनादः किंचिद्भ्रूभंग

गलीलातियमितजलधिं राममन्वेषयामि। ग्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः पश्चार्द्धे-
न प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायं। दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविततमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति। उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभू-
यांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिंडाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा।। आर्त्तः पर्यस्तनेत्रः प्र-
कटितदशनः प्रेतरंकः करंकादंकस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति।। चित्रं महा-
नेष बतावतारः क्व कान्तिरेषाभिनवैव भंगिः।। लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काप्याकृतिर्नूतन एष स-
र्गः।। एषां स्थायिभावानाह।। रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा।। जुगुप्सा विस्मयश्चे-
ति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः।। एषां व्यभिचारिण आह।। निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामद-
श्रमाः।। आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः।। व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा।।

का.प्र. गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥ सुप्तं विबोधोमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ॥ मतिर्व्याधि
१५ स्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥ त्रयस्त्रिंशदमी भावाः
15 समाख्यातास्तु नामतः ॥ निर्वेदस्यामंगलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेप्युपादानं ॥ व्यभिचारि
त्वेपि स्थायित्वाभिधानार्थं ॥ तेन निर्वेदस्थायिभावोस्ति शान्तोपि नवमो रसः ॥ यथा ॥ अहौ वा हा
रे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ॥ तृणे वा स्त्रैणे वा मम सम
दृशो यान्ति दिवसाः क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥ रतिर्देवादिविषया व्यभि
चारी तथाञ्जितः भावः प्रोक्तः ॥ आदिशब्दान्मुनिगुरुनृपपुत्रादिविषया कान्तादिविष
यानुव्यक्ता शृंगारः ॥ उदाहरणं ॥ कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृतं ॥ अ राम.
प्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते ॥ हरस्यैव किंचित्परिवृत्तधैर्यस्तु मस्य परं वीचारि १५

नैवकृतंमुमेव॥ शरीरभाजांभवदीयदृष्टिंव्यनक्तिकालत्रितयेपियोग्यतां॥ एष्वेहिवत्सरछन्नेइप-
र्णविंइष्टुंवामिस्र्धंनिविरायपरिषजेत्वा॥ आरोप्यवात्हहिहिवानिशाघहूहामिवंहेथवावरत्ताउक्तरक
हयंते॥ एवमन्यद्दुहाहार्यं॥ अंजितव्यभिवारियथा॥ जानेकोपपराङ्मुखीप्रियतमास्वप्नेघहृष्टाम
यामामासस्यशपाशिनेतिउद्दतीरंतुमहन्नातन॥ नोयावत्सरिरम्भवाहुकश्शातैराध्वासयामिप्रियो
भ्रातस्त्वावहहंशठेनविधिनानिद्राहरिद्राहरिद्रीकृतं॥ अत्रविधिंप्रत्यसूया॥ तदाभासा अनौचित्य
प्रवर्तिता॥ तदाभासारसाभासाभावाभासाश्च॥ तत्ररसाभासोयथा॥ स्तनमः केवामाश्लिष्टराम
पिविनायंनरमसेविलेमेकः प्राणान्तरणामत्वमुरवेयंमृगायसे॥ मुत्वमेकोजानशशिमुखियमाति-
गसिवल्लवयः श्रीः कस्येवामदनंनगरिष्यायसितुष्पं॥ अत्रानेककामुकविषयमभिलाषंतस्याः
स्तनमहत्याघनुगतेवहुव्यापारोपाहतंव्यनक्ति॥ भावाभासोयथा॥ ताकास्तुधाकरमुखीतरलाय

का॰प्र॰ १६ नाशीसास्मेरयौवनतरंगितविभ्रमास्या। तत्किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क
इवाभ्युपायः॥ अत्र चिंता अनौचित्यप्रवर्तिता॥ एवमन्येष्वुदाहार्यं॥ भावस्य शांतिर्यथा
संधिः शाबलता तथा। क्र मेरणोद्दात्तत्रयः॥ तस्याः सांद्रविलेपनस्तनयुगप्रश्लेषमुद्रांकितं किं वक्ष
श्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते। इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत्संप्रमार्ष्टुं मया साश्लि
ष्टा रभसेन तत्सुखवशात्तन्व्या च तद्विस्मृतं॥ अत्र कोपस्य॥ एकस्मिन् शयने विपक्षरमणी
नामग्रहे मुग्धया सद्यः कोपपराङ्मुखं ग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि। आवेगादवधीरितः
प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणान्मा भूत्सुप्त इवेत्यमंदवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः॥ अत्रौत्सु
क्यस्य। उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः सत्संगप्रियता च वीररभसोत्फाल राम॰
श्च मां कर्षतः। वैदेहीपरिरंभ एष च मुहुश्चैतन्यमामीलयन्नानंदी हरिचंदनेंदुशिशिरस्पर्शोरु १६

16

रुणद्ध्यन्यतः॥ अत्रावेगहर्षयोः संधिः॥ क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा दो
षाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखं॥ किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि
सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति॥ अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरण
शङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां। भावस्थितिश्चोक्ता शबलता च॥ मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाच
न॥ ते भावशान्त्यादयः॥ अङ्गित्वं राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत्॥ अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्र
मव्यंग्यस्थितिस्तु यः॥ शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः॥ शब्दशक्तिमूलानु
रणनरूपव्यंग्योऽर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्य उभयशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यश्चेति
त्रिविधः॥ तत्र। अलंकारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते। प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो
द्विधा॥ वस्त्वेवेति। अनलंकारं वस्तुमात्रं। आद्यो यथा। उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं देवेन ये

नजलधरोर्जितगर्जितेन। निर्वापितः सकलस्ववरगोरियम्‌ तां धाराजलैः स्विजगति ज्वलितः प्रता
पः। अत्रवाक्यस्यासंबद्धार्थाभिधायकत्वं। मा प्रसांक्षीदित्यप्राकरणिकप्राकरणिकयोरनुपमा
नोपमेयभावः कल्पनीय इत्युपमालंकारो व्यंग्यः। तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकृद्वि
भोमधुरलीलः। मतिमाननतत्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान्। अत्रैकैकस्य पद
स्य द्विपदत्वे विरोधाभासः॥ अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो॥ अहितः साधुर्य
शोभिरसतामसि। अत्रापि विरोधाभासः॥ निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते। जगच्चित्रं
नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने। अत्र व्यतिरेकः। अलंकार्यस्यापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेनां
लंकारता॥ वस्तुमात्रं यथा॥ पथिअ णएत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे। उन्नअपओहरं
पेक्खिउण जइ वससि ता वससु। अत्र यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्स्वेति व्यज्यते॥ शनिरशनिस्तमुच्चैर्नि

हंति कुप्यसि नरेंद्र यस्मै त्वं ॥ यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारो नुदारश्च ॥ अत्र विरुद्धावपि त्वदनुवर्त्तना
र्थमेकं कार्यं कुरुत इति द्योत्यते। अर्थशक्त्युद्भवोप्यर्थो व्यंजकः संभवी स्वतः प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा क
वेस्तेनोंभितस्य वा ॥ वस्तु वालंकृतिर्वेति यद्भेदोसौ व्यनक्ति यत् ॥ वस्त्वलंकारमथवो तेनासौ द्वादशात्म
कः ॥ अर्थो हि द्विविधः। स्वतःसंभवी इंद्रेमप्रथमकल्पितश्च। तत्र स्वतःसंभवी न केवलं भणितिमात्र
निष्पन्नो यावद्बहिरप्यौचित्येन संभाव्यमानः कविना प्रतिभानमात्रेण बहिरसन्नपि निर्मितः कविनि
बद्धेन वाक्त्रेति द्विविधोपर इति त्रिविधः। वस्तु वालंकारो वासाविति षोढा व्यंजकः। तस्य वस्तु
वालंकारो वा व्यंग्यमिति द्वादशभेदोर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः। क्रमेणोदाहरणानि। अलससिरमणी
धुत्ताणं अग्गिमो पुत्ति धणसमिद्धिमओ ॥ इय भणिएण णअंगी पप्फुल्लविलोअणा जाआ ॥
अत्र ममैवायं भोग्य इति वस्तुना वस्तु व्यज्यते। धन्यासि या कथयसि प्रियसंगमेपि विस्रब्धचाटुक

का.प्र. ज्ञाता निरन्तरेण। नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि। अत्र त्वम
१८ धन्या अहं तु धन्येति व्यतिरेकालंकारः। दर्पान्धगंधगजकुंभकपाटकूटसंक्रान्तिनिघ्नघनशोणित
18 शोणशोचिः। वीरैर्व्यलोकि युधि कोपकषायकान्तिः कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः॥ अत्रो
पमालंकारेण सकलरिपुबलक्षयः क्षणात् करिष्यत इति वस्तु। गाढकान्तदशनक्षतव्यथासंकटादरि
वधूजनस्य यः। ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दिशन्युधि रुषा निजाधरं। अत्र विरोधालंकारेणाधर
निर्दशनसमकालमेव शत्रवो व्यापादिता इति तुल्ययोगिता समस्त्याद्यन्यस्य क्षतिर्निवर्त्तितामिति
तद्बुद्धिरुत्प्रेक्ष्यते त्वं संस्पर्शे च वा रुक्षहाहरणेषु स्वतः संभवी व्यंजकः। कौलामस्य प्रथमद्वि
खरे वैणुसमर्छनाभिः अस्ताकी ह्रीविवृधरमणीगीयमानायहीया। सस्मापांगाः स्मरसविसिनी राम.
कोऽयं जातश्च कान्हिदूनमानं गाः अवरणपुलिने हस्तमावर्त्तयेति। अत्र वस्तुनायेषामप्यथीवगमो १८

नास्ति तेषामप्येवमादिबुद्धिजननेचमत्कारं करोतीत्यलौकिकीर्त्तिरिति वक्तुं धन्यतौ केसेसुवलामोडिअ्रते
णासरम्मि जयसिरीगहिआ जह केधराहिंविहुआत सम्महठकेनअम्मिसे रधिअ्रा। अत्र केशग्रहणाव
लोकनोद्दीपितमहनाश्वकौहेरालहिधुरन्धे वैरहं तीव्रस्पृशेहणा। एकत्रसंग्रामे विजयहर्षेनात्रस्मार
पः पलाप्यगृहास्तुतिषं तीतिकाव्यहेतुः ४॥ नपलाप्यगतास्तहैरिरोविठत ४ पराभवंसंभाव्यता: के
हरानस्य जेनीत्यपहृतिश्चाग्राढालिंगणरहस्सु जुअम्मि हइएल्लहुसमोसाइ॥ मारंणसिरणीरंणमारो
पीलननभीउ चहिअआहिं। अत्रोत्प्रेक्षयाप्रत्यालिंगनाहितमंजर भनइतिवक्तुं। जावेरंवहसंतीकइ
वअ्रणांउजुहवढ्ढविणिवेसा। हावेइमुवणामंडलमणांविअ्रजअ्रइमावाणी। अत्रोत्प्रेक्षया चमत्कारैकका
रणं नवनवं जगइ जडामनस्या निर्मिमीत इति व्यतिरेकः ५ रफुककविमौ ढ्रोकिमात्रनिष्पन्न ४। जेल्लं
कोगिरिमेहल्लाहिरवालिअ्रासंघो अविसमो रईफारफुल्लफणावलीकवलनेपत्ताहरिंहन्तरांतेए

का.प्र. ह्रिमलन्न आनिल्ला विरहिस्सीरा सासंसंपत्ति रोजोहारंछित्ति सिस्तुन्नरणो। विवहलाता तुस्सप्समा विश्रा अत्र
१९ निश्वासै० मापै स्वपी० किंकिं न कुर्वतइ तिवक्त नावस्त व्यज्यते। साहि विरइजणुमा मारणास समह धीरत्तरो
19 रा। आसासं पि अइसरणा विहलेरवलरवणा स्मिसह सत्तितेण आसपरिअं। अत्रवक्तना अकृते पिमा
र्थनेप्रसन्ने तिविभावना। प्रियदर्शनस्य सौभाग्य वलं धैर्येण सोढुं न शक्यत इति उत्प्रेक्षा वेति उल्लो
ल्लकरअरराणत्ववरप्हिंतुहतो अरणोस्तु महहिणोरत्तं सुअंयमा अंकोवेणपुणोइमेराअक्का मिआ
। अत्र किमिति लोचनै कुपितेव हसी स्मेत्तणलंकारेणतके वलमाई नरवइसनानिगो पापसियाव
न्ने या महं प्रसादपान्न मपि जानेति वक्ता। महिलासहस्स भरिए तुहहिअए सुहअ सा अमाअंती। राम.
अणुदिणमणण्णकम्मा अंगं तणुअं पितणुएइ। अत्रहेतु लंकारेणतनोस्तनूकरणो १९

पितवद्धृदयेनवर्त्तत इति विज्ञेयो ध्वनिः ४ एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो व्यंजकः ४।
एवं द्वादश द्वादश भेदाः ४॥ शब्दार्थोभयशक्त्येकः ४ यथा। अतद्वंशाभरणा समुद्दीपितमन्मथा। तारकाल
रत्ना रूपा मासानहनेक रोत्तिको भेदा अष्टादश स्यात नत्ता अस्येति ध्वने४ ननु रसादीनां बहुभेदत्वेन क
थमष्टादशेत्युत आह रसादीनामनन्तत्वादेकरूपको हि गण्यते। अनन्तत्वादिति। तथाहि। नवरसा४ तत्र
शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ। संभोगो विप्रलंभश्च। संभोगस्यापि परस्परदर्शनालिंगनपरिचुंबनादिकुसुमोच्चयज
लकेलिसूर्यास्तमयचंद्रोदयषड्ऋतुवर्णनादयो बहवो भेदा ४ विप्रलंभस्याभिलाषादयउक्ताः ४ तयोरपि
विभावानुभावव्यभिचारिवैचित्र्ये तत्रापि नायकानां उत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वे तत्रापि देशकालावस्था
भेदा ४ एकस्यैव रसस्यानन्त्यं का गणना त्वन्येषां। अलक्ष्यक्रमत्वं तु सामान्यमाश्रित्य रसादिध्वनेरेकभेद
एव गण्यते॥ ४३॥ वाक्ये द्व्युत्थ ४। द्व्युत्थ इति। शब्दार्थोभयशक्तिमूलः ४। पदेष्वन्ये। अपिशब्दाद्वाक्ये

का॰प्र॰ २०
20

एकावयववस्थितेनभस्वरोनकामिनीवयहघोत्येनव्यंग्येनवाक्यघोत्यापिभारतीभासते।तत्रप्रहप्रकाइप
लेक्रमेणोदाहरणानि।यस्यमित्राणिमित्राणिशत्रवश्शत्रवस्तथा।अनुकंप्योनुकंप्यश्चसजातश्सच
जीवति।तत्रद्वितीयमित्रादिशब्दाभ्यासनिर्धेत्रयाणांस्नेहपात्रत्वाद्यर्थांतरसंक्रमितवाच्याः।एवलवव
त्ताराद्विसंतिहाणाजहद्वितहविधीरणां।द्विषश्चत्रवश्चस्सवहमश्राणुहववसाश्राविमुई रतिश्रत्रविमु
स्वंतीति।लावण्यंनहसौकांतिः नद्रूपंसवचश्क्रमथ।तहाङधास्यहममहृधुनानुज्वरोमहान्।अत्रत
हादिपदैरनुभवैकगोचराश्चार्थाः प्रकाश्यंते।अथवामुग्धेमुग्धातयैवनेतुमर्हसिलश्कालश्किमा
रभ्यतेमानंधत्स्वधृतिंवधानऋजुतांहरेकुनुप्रेयसि।।सख्यैवंप्रतिबोधिताप्रतिवचस्तामाहसीता
ननानीचैश्शंसहृदिस्थितोहिननुमेप्राणेश्वरश्श्रोष्यति।अत्रभीतानतेति।एतेनहिनीचैश्शंसन
विधानस्यफलतागम्यते।भावाहीतांपदप्रकाशयत्येऽधिकंनवैचित्र्यमितिनतदुदाहियते।उधिर एम॰ २०

विरमप्रमाथिनकरालकरवालतुचिरभुजापरिघ४ हरिणतिभृकुटीविटंकितललाटपट्टो विभासिल्लव
भीमा अत्र भीमशब्दः पर्यायस्य भीमसेन उपमाने। भुक्तिमुक्तिफले हे काते समाहे ज्ञाननयरथ। कास्वनानेहत्निस्यं
विदधाति सहागस४॥ काचित्संकेतहापिनमेवं मुख्ययाहत्या ऽऽस्पति। सायंस्नानमुपासितं मलयजे
नांगं समालिंगितं यातोऽस्तांचलमौलिमंबरमणिर्विस्रब्धमत्रागति४। आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभित४
क्लांतासियेनाधुनानेत्रद्वंद्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुं। अत्र वस्त्वनालंकृतपरवशनुपप
रिचयास्तानासीतिवस्तु धुनायद्घोत्यंव्यज्यते। तदमाध्विमहादुःखविलीनाऽऽशेषयातका। तच्चिं
ताविपुलाल्हादक्षीणपुण्यचयातथा॥ चिंतयंती जगत्सूतिंपरब्रह्मस्वरूपिणं। निरुच्छ्वासत
या मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका। अत्र जन्मसहस्रैरुपभोक्तव्यानि दुःखकृतसुकृतफलानि वियो
गदुःखचिंताल्हादाभ्यामनुभवनानीत्युक्तेः एवमशेषचयः शब्दद्योत्ये अतिशयोक्तिः। स्मरणाहा

कु॰ म॰ २१

२१

सावस्सरणाहावनमवनं व्यसनमव्यसनं। वतपीरत्तवह्निवर्तोपराङ्॰ मुखेत्वयिपराङ्॰ मुखंसर्वं। अ
त्रशब्दशक्तिमत्त्व लविशेषाेगेनार्थांतरन्यासेनविधिरपित्वामनुवर्त्ततइतिसर्वपदघोत्यं वस्तु। तुह
वल्लहस्सगोसस्मि आसि अहरोमिलाणाकमहल्लोइ अरणावबहु आसोइुणाकुणाइ वअरांमहीसमुहं।
अत्रवपकेणावपास्यमुहमुहु परिचुंवनं कृतं। येनम्लानत्वमिलाणांहिपदघोत्यंकाव्यलिंगं। एषुस्व
तं संभवीयं जकं। एईसुवंदघवलासुललिअमापकाल्लिउणोजो चावांएकछत्तंविअकुणाइतिभुवण
रज्जंविजंमत्तो। अत्रवस्तु नायेषांकामिनामस्मैस्ताएजासमरस्तेभ्यानकश्चिदपितहाहेशयपराङ्॰ मुख
इतिजाम्बभित्रुपभोगपरैरेवैतैर्निश्चा इतिवास्तवतइतित्रिभुवनराज्यपदघोत्यंवस्तुप्रकाश्यते। नि
श्चितश्चारधिपार्थपत्तनेगोहशिसुदस्सा स्ववल्लेवयस्यणलेहिह्नि निपाततिपत्रसाचतत्रव्यति राम॰
करमेत्यसमुन्मिषंत्यवस्याः। अत्रवस्तुनापुणपदवस्याः परस्परविरुद्धा अपिभवंतीतिव्यतिकरप २१

हघोत्यो विरोध॥ वारिज्जं तो विपुणो संहाव कअच्छि अण्णाहि अएणा घणाभरव अस्स एणा विसुद्ध जाईणा
चलइसेहारो। अत्र विशुद्ध जातिलक्षणो नहेत्वलंकारेणाहारोऽनवरतंकंपमानएवास्त इति न चलती
तिपदव्यंग्यवस्तु। सोमुसामलं गोधम्मिल्लोकलि अललिअतिजहेहोतीएकेधाहिवलंगाहिअ
सरोसुंडोसुरअसंगारेजअई। अत्र रूपकेणामुहराकबंधोनततथाकेशपाश॥ स्कंधयो॥ प्रासत्र।
यथारतिविरतावपि अतिहत्तामिलाप॥ कामुकोमर्द्दि तिस्कंधपदद्योत्या विभावना। हसकवि
प्रौढो। क्रिमात्रतिष्यन्न शरीर॥। णावपुणिमामि अंकस्समेहुअकोतंसिभरणस्सु महसच्चं। कासो
हणासममगापओसेरअणिच्चजुहअजुआ अत्रवस्तुनामपीवान्यस्यामपिप्रथममनुरक्तत्वं न ततइ
तिणावेत्याहिपओसेत्याहिपद्योत्यं वस्तुव्यज्यते। हिणावणिहुअणासमरम्मिअंकपालीसहि
एनिविडाणाहारोनिवारिअं विअउच्चेरंतोतहोकहंरमिअं। अत्रवस्तुनाहाइ छेहानेतरमन्यदे

का॰प्र॰
२२
22

वरतमवश्यमम त्नत्कथपकीह ।।तिव्यतिरेके ४ कहं पहगास्यथ ।। पविसंतीयरवारं विवलिअवअ
णापुलोइउस्समपहं । रवंधे घेत्तूण घडंहाहा णट्ठो त्ति रुअसि सहि किं ति । अत्र हेत्वन्तं लंकारेण संकेतनि
केतनंगच्छन्तं दृष्ट्वा यदि तत्र गंतुमिच्छसि तत्‌ हृ परं घटं गृहीत्वा गच्छेति वस्तुकिंतिपदद्व्यंग्यं । यथा । वंधि
हल्लेखलंतुमं साहि इहु गाकुडेगान्तरलतराहिंतो । हारक थ्थंसमिसेणाअप्पागउआजिपाडिअविसिणो
। अत्र नहीकूलेलतागहनेक्तत संकेतमप्रापं गरहमवेज्ञावसरेप्पाहागछं तेहच्छूपुनर्न हीगमनायद्धा
र घातव्याजेनत्रुद्धिपर्व व्याकुलपात्वया मट ७ स्फोटनइति मयाचेति तेन तत्किमिति नाश्वसिसि तत्स
मीहितसिद्धये व्रजाश्महंतेश्च श्रनिक देशमर्पि पिच्यइतिहारस्य शीनव्याजोनेत्यपहुत्यावस्तु । जो
ह्लाएमहुरसेण अविढत्ततारुसमऊसुअमणा सा खुड्डाविरणवोढेबपरवहूआणअहहहरइग्गहहि राम॰
यअत्र काव्यलिंगेनवट्ठंपरवधं चाऽ स्मानुभिक्त्वाभिलषसीति स्वहीयमाचरितं वक्तुं न शक्य २२

तद्व्याक्षेपपदप्रकाश्यः। एवं कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः। वाच्यप्रकाश्ये
तु पदं वे मुद्दालहतांशाद्दार्थोभयश। तत्पुनःप्रबन्धपदप्रकाश्येयानभवतीति पंचत्रिंशद्भेदाः। प्रबंधेप्यर्थश
क्तिभूः। यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ। तथा च। अथ स्थित्वा श्मशानेस्मिन् गृध्रगोमायुसंकुले कं
कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः। प्रियो वा यदि वा द्वे
ष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी। इति दिवाप्रभवतो गृध्रस्य पुरुषविसर्जनपरमिदं वाक्यं। आदित्योयं स्थितो
मूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतं। बहुविघ्नो मुहूर्तोयं जीवेदपि कदाचन। अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौ
वनं। गृध्रवाक्यात्कथं मूढास्त्यजध्वमविशंकिताः। इति निशि विजृंभमाणस्य गोमायोर्जनव्यावर्त्त
ननिष्ठं चेति प्रबंध एव प्रथते। अन्ये त्वेकादशभेदा ग्रन्थविस्तरभयान्नोदाहृताः। स्वयं तु लक्ष्ये तानुसर्त्त
व्याः। अपिशब्दात्पदवाक्ययोः। पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः। तत्र प्रकृत्या यथा। दरद्केलि

का॰प्र॰ द्रि॥ अरिणा असरणाकरकिस उअत्र उद्रुणा अग्णा नु अलसानु हृस्सत इ अरणा अरणंय ह्वद्य रिंतु विवेत्रंज अद्
23 अत्र जयतीति नञो मतङ्त्याहो समानेपिहि स्यागन व्यापारे लोको त्तरे रणौ वव्यापारेणास्यस्य गतमि
तितहेवोत्क्रष्टांत व्याप्रेयान्सोपमपाकृतः॥ सङ्गायथ्यवाह्रानतः॥ कोतयाद्विन्नारायेवपहानिवासभवना
घावल्लयानुन्मता॥ तावन्मस्तुतपाणि संपुटगलन्नीवीनिवंधं घटतो धाविल्लेव कृतप्रसामकमहोपि
सणो विचिशगतिः। अत्र पहानीतिनह्यणगीति॥ तिङ्. सुपो र्मध्या॥ यथि पथ्विभुकचंचचान्तरंभांकुरा
णांद्वि शाहशिपचमानो वीउधो लासकश्चा॥ नरिनशिकिरतिङाकसायकान्पुष्पवच्चापुरिवुरि
विनिह त्रामानिनीमानवची॥ अत्रकिरतीति किरणस्यसाध्यमानत्वं तिहत्वेति निहत्वे॥ सिङ्कवे
तिङ्॥ सुपावतन्नापि कृत्यपेनातीतत्वं घोत्यते॥ यथा वालिखन्नास्ते भः मिवहिरवननतः॥ प्राणाह राम॰
पितोनिगहार्ई॥ सत्व्य॥ सततउद्वितो छूननयना॥ परित्यक्तं सर्वं हसितपवितंपंजर शुकैस्तवा २३

वस्याश्चेयं पविस्र जकहिनेमात मधुना॥ अत्र लिखन्ति ति न लिखन्तीति तथा आसन्निति न त्वासि न इत्यपि
तुप्रसादपर्यन्तमास्त इति मम मिमिति न तु मम माविति। न हि तु द्विप्रर्वकं किंचिल्लिखन्तीति ति इ॰ सुवि
भक्तौ नांव्यंजकत्वं। संबंधस्य यथा॥ गामानुहं मिगामेव सेमिगा अरादि इंगा आरगामिगा अरि आगंप
इगोहरे मिजाहोमि साहोमि। अत्र नागरिकाणामिति वच्या४ रमणीय४ क्षत्रियकुमार आसीदिति
कालस्याएषाभगतमहेश्वरकार्मुकं हाशरथिं प्रति कुपितस्य भार्गवस्योक्तिः४। वचनस्य यथा॥ ताराणु
णगाहराणां तारगुर्वङ्गणां तस्मयेस्मस्म। तारांभाणि आरागासुहृद्दई रिसत्रं जा अमवसाराणां॥ अत्र गुण
गन हराणाहीतां बहुत्वं प्रेम्णा श्लेकत्वं घोत्यते ७ उपवस्य न यथा॥ रेरे चंचललोचनांचितरुचे चेतः प्रमच्य
स्थिरप्रेमाणां महिमानमेणनयनामालोक्य किं नृत्यसि॥ किं मन्ये विहरिष्यसे वत हतां मुंचान्तराशामिमा
मामेषा कंठतटे गता खलु शिला संसारवारांनिधौ॥ अत्र प्रहासस्य ४। पूर्वनिपातस्य यथा॥ येषां हे

का॰प्र॰ २८ 25

वेल्लमेव दुर्वल्लतया ते संमता सैरपि प्राय॰ केवल्लनीतिरीतिरारशौ॰ कार्यं किमु वीप्स्वरे॥ पेक्ष्माश्र क्र
मनः पराक्रमनयस्वीकारक्वोतक्र माक्षेस्यु तै वभवाद्दृशास्त्रि जगाति द्विजाः पवित्रा॰ परं॥ अत्र पराक्र
मस्य माधान्यं गम्यते॥ विभक्तिविशेषस्य यथा॥ प्रथनाद्धुति धीर धनुर्धुतिभृति विधुरैरयोधितव हि
वसं॥ द्विवसेन नुनपरभवानयुद्धविधिसिद्धसाधुवादपदं॥ अत्र हि वसेनेत्यपवर्गे तृतीया फलमा
भिद्योतयति॥ सुपो यथा॰ स विधनगरीरथ्यायां पर्यटंस्तत्र द्रष्टा हृष्ट्वा भवनवलभीं तुंगवातायन
स्था॥ साक्षात् कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं यत् गाढोत्कंठा ललितैरंगकैस्तान्यतीति॥ अत्र
अनुकंपावत्तैः कृपभ स्य पतनात् द्विजस्यापरिक्षेहतो तः सकलवचनानामविषय॰ पुनरन्यस्मि
न्नत्र अनुभवपथं प्रापो न गतवान्॥ विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो विकार॰ कोप्यंतर्जउ राम
पति चतापं च कुरुते॥ अत्र प्रशक्षास्योपसर्गस्याहृतेवगावीमि मुखं मनस्त्वया कि मन्याहे निह २८

नाध्वनो द्विषः ४ ॥ तमांसि तिष्ठंहितावदंशुमान नयावदायात्युदयद्रिमौलितां । अत्र तुल्ययोगिता
द्योतकस्य च इति नियानस्य । रामो सौ भुवनेषु विक्रमगुणौ ४ प्राप्तः प्रसिद्धिं परामस्मद्भाग्यविपर्यया
द्यादि पुनर्देवो न जानाति तं ॥ वंदीवैष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकवाणाहति श्रेणीभूतविशाल
तालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः ४ सप्तभिः ४ ॥ अत्र न्यसावितिभुवनेष्विति गुणौ रिति सर्वनामवचनप्रा
तिपदिकवचनानां तत्वहि भिन्नमद्दिति । अपि त्वस्माद्दित्यस्य सर्वोक्षेपित्वा ४ भाग्यविपर्ययादि
ति ॥ अन्यथासंपन्निशुख्वेन नत्वमावमुख्वेनाभिधानस्य ॥ तनुगिमति कलयति कलामनु
महनधनुम्नवोः ४ तत्प्रग्ने ॥ अधिवसति सकलललनामौलिमियं चकितहरिणचलनयन
ना ॥ अत्र च इमति च अव्ययीभावकर्मप्रवृत्ता धारागास्वरूपस्या ॥ तनुगात्वे इति धनुषः ४ समी
पइति मौलौ वसतीत्यत्र त्वाहिभिः स्फुत्यैषां वाचकत्वे अस्ति किंचित्त्वरूपस्य विशेषो यद्यम

का॰प्र॰ त्कारकारी स एव व्यंजकः ॥४॥ एवमन्येष्वपि बोद्धव्यं ॥ वर्णरचनानां व्यंजकत्वं गुणस्वरूपनिरू
२५ पण उदाहरिष्यते । अपिशब्दात्प्रबंधेषु नाटकादिषु । एवं रसादीनां पूर्वगणितभेदाभ्यां सह
25 षड्भेदाः ॥ भेदास्तदेकपंचाशत् । व्याख्याताः ॥ तेषां चान्योन्ययोजनं ॥ संकरेण त्रिरूपेण संसृ
ष्ट्या चैकरूपया ॥ न केवलं शुद्धा एवैकपंचाशद्भेदा भवंति यावत्तेषां स्वप्रभेदैरेकपंचाशता संशया
स्पदत्वेनानुग्राह्यानुग्राहकतयैकव्यंजकानुप्रवेशेन चेति त्रिविधेन संकरेण परस्परनिरपेक्षरू
पैकप्रकारया संसृष्ट्या चेति चतुर्गुणने । वेदखाब्धिवियच्चंद्राः ॥४॥ शुद्धभेदैः सह शरेषुयुगखेंदवः ४
तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते । छणपाहुणिआ देअरजाआए सुहअ किंपि दे भणिआ । रुअइ पडोह
रवलहीघरम्मि अणुणिज्जउ वराई ॥ अत्रानुनयः किमुपभोगलक्षणेऽर्थांतरे संक्रमितः किं राम॰
मनुरणनन्यायेनोपभोग एव व्यंग्ये व्यंजक इति संदेहः ॥ स्निग्धश्यामलकांतिलिप्तवियतो वेल्ल २५

हृल्लाकाय नावाता० शीकरिणा ० पयोद सुहृद्दहामानंदकेकाः ० कल्या ०।। कामं संतु दृढं कठोर हृदयो रा
मोस्मि सर्वं सहे वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव।। अत्र लिप्तेति पयोद सुहृदामिति चात्यं
ततिरस्कृतवाच्ययो० समहसंस्मृ छि ०।। ताभ्यां सहरामोस्मीत्यर्थांतरसंक्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यत्वेनानु
ग्राहकभावेन रामपदे लक्ष्यैक व्यंजकानुप्रवेशेनार्थांतरसंक्रमितवाच्यस्य ध्वन्योः ० संकर ०९
मत्यदृष्टदृग्हार्यं।। ।।इति श्रीकाव्यप्रकाशे ध्वनिनिर्णयो नाम चतुर्थ उल्लासः ०।। एवं ध्वनौ निर्णी
ते गुणीभूतव्यंग्यस्य प्रभेदानाह।। अगूढमपरस्यांगं वाच्यसिद्ध्यंगमस्फुटं संदिग्धतुल्यप्राधा
न्यं काक्वाक्षिप्तमसुंदरं व्यंग्यमेवं गुणीभूतव्यंग्यस्याष्टौ विधाः स्मृताः ०।। कामिनीकुचकलशव
द्गूढं चमत्कारोत्यगूढं तु स्फुटतया वाच्यायमानमिति गुणीभूतव्यंग्यमेवागूढं यथा।। य
स्यासुहृत्कृततिरस्कृतिरेति तप्तसूचीव्यधव्यतिकरेण गुनक्ति कर्णौ। कावीग्राग्ग्रहणभाज

का॰प्र॰ नमेवसोऽस्मि जीवन्नसंप्रति भवामि किमावहामि। अत्रजीवन्नित्यर्थांतरसंक्रमितवाच्यम्। उल्लिङ्कोक
२६ नहेनेल्गुपिशंगिता गागायंतिमंजु मञ्जुयाऽहहाधिकास्तु। एतच्चकान्तिवरवेर्नववंधुजीवपुष्प
26 च्छुहामसुद्दयाचलकुंविंवं॥ अत्रकुंवनस्यात्यंततिरस्कृतवाच्यम्। अत्रासीत्फणिपाशबंधनवि
धिश्शक्त्याभवद्वेवरेगाढंवक्षसिनाडितेहनुमतारोणाद्रिरत्राहृतः॥ दिव्यैरिंद्रजिदत्रलक्ष्म
णेरैर्लोकांतरप्रापितः केनाप्यत्रमृगाक्षिराक्षसपतेःकृत्ताचकंठाटवी॥ अत्रकेनाप्यत्रेत्यर्थ
शक्तिमूलानुरणनरूपस्य॥ तस्योऽप्य–त्रैतिप्रत्तः पादः। अपरासाहैवीव्यंग्यस्यवाच्यार्थीभूतस्यां
गत्वा। हे अनुरणनरूपंवा॥ अयंसरसानोत्कर्षीपीनस्तनविमर्दनः॥ नाभ्यूरुजघनस्पर्शीनी
वीविस्रंसनःकरः॥ अत्रशृंगारःऽक्षरणस्याकैलासालयभाललोचनरुचातिवर्तितालक्त राम॰
कव्यक्तिः पादनखद्युतिर्गिरिभुवः सावःसहासनायतां॥ व्यक्तीवंधसमिद्धसेवसुहृदंकरणाय २६

पावेत्रयो॰कांतिः कोकनदानुकारसरसा सघ॰समुल्लासयंते। अत्र भावस्य रस॰। अत्युच्चापरित॰स्फु
रंति गिरयः स्फारास्तथांभोधयस्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लांतासि तुभ्यं नमः॰॥ आश्चर्येण मु
हुस्स्तुतिमिति प्रस्तोमि यावद्भुवस्तावद्बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः॰॥ अत्र भ॰ विषयो
रत्याख्यो भावो राजविषयरतिभावस्यावहारिकत्वन्त्वपदि पामरगृहस्ता॰ पश्यतोपेयपसाक्षिप्यतिप्र
णामंति त्वां तिपरितश्चुंबंति ते सैनिका॰॥ अस्माकं स्तुकतैदृशो निपतितो स्पोचित्य वा राज्ञिषे विध
स्मा विपद्दोरविलास्त्वद्दृश्यिति ते॰ प्रसार्थिमि॰ स्त यते। अत्र भावस्य सामा समभावाभासोऽप्रथमद्वितीयार्द्ध
घोत्यो॥ अविरलकरवालकंपनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहु॰॥ ददृशे तव वैरिणां मदः॰ सगतः॰ का
पि तवेक्षणोत्क्षणात्॥ अत्र भावस्य प्रशम॰। सा कं कुरंगाकदृशा मधुपानलीलां॰ कर्तुं सुहृद्भिरपि
वैरिणि ते प्रवृत्ते। अन्याभिधापि नव नाम विभोगृहीतं केनापि तत्र विषमामकरोद्दवस्था। अत्र त्रासा

का॰ प्र॰ स्योदयः॥ असोगतकालोल्लसहसहभावस्यतपस४कथातो विस्तंभेष्वयथवरसिक४झेल्लइहिनु४।
२७ ॥ भ्रमोऽहंवो हिरण्याक्षपटवहुवेषामयनयनेत्वराशैथिल्याभ्यांवगपहभिमुक्तः स्मरहर४।। अत्रावेग
२१ येपर्यायो४संधिः। पश्येत्कोश्चिद्चलचपलरेकात्वराहं कुमारीहस्तालंवेवितरहहहाव्युत्क्रमः४कासिया
सिद्दस्यंपथ्वीवृढमवहिहिमारागयदत्तेः कन्यांकेवित्कत्लाकिसलयान्याहहानाभिधत्ते। अत्रशोका
स्यापाधतिस्मृतिश्रमहैन्यविवोधौत्सुक्यानांशवलता॥ एतेचरसवहाघलंकारा४॥ यद्यपिभावोद
यसंधिशावलत्वानिनालंकारतयोक्तानितथापिकश्चिद्र्याहितसेवमुक्तंयद्यपिसनास्तिकश्चिद्विष
योयत्रध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययो४स्वप्रमेदादिभिः सहसंकरः संसृष्टिर्वानास्तितथापिप्राधान्येनव्य
पदेशाभवंतीतिकाचित्केनविद्यवहार४॥ जनस्यानेभ्रांतंकनकमृगतृष्णांचितधियावचोवैदेहीति राम॰
तिप्रतिपदमुदश्रुप्रलन्येनव्यपदेशाभवंतीतिकाचित्केनविद्यवहार४॥ जनस्यानेभ्रांतंकनक २७

स्मरगरलखां चितधियावचोयैहेहीतिप्रतिपदमुहश्च पल्लयितं। कन्तालंकाभर्तुर्वेहनवरिपाटिभिघटना
मयासंगमलंकुशलवस्तुनातत्वधिगता॥ अत्रश्लाघ्यश्लिष्टम् लानुरागानरूपोगमेरागसल्लोपमानोपमे
यमावोवाच्यस्यांगतांनीतः ४॥ आगत्यसंप्रतिवियोगविसंष्टुलांगीमंभोजिनीकचिदपिक्षपितत्रि
यामः। एतांप्रसादयतिपश्यपद्मानैः प्रभातेतत्त्वंगोपीपाद्पततेनसहस्ररश्मि ४॥ अत्रनायकनायिका
वृत्तांतेऽयंश्लिष्टमस्तोवस्तूरूपोनिरपेक्षरविकमलिनीवृत्तांताध्यारोपेरौवस्थितः ४। वाव्यसिद्धं
गंयथा॥ अस्मिन्मराक्षिमल्लस्त्वहृदयतोप्रलयंसमूर्छीनमः शारीरमात्रामरणावृजलहभुजगाजंप्रसक्तकु
जेतेविषंवियोगिनीनां॥ अत्रहालाहलंव्यंग्यंभुजगाररूपस्यवाच्यस्यासिद्धिकृत्। यथावा। गाछाम
मुकुतदृशीतेनभवतः किंप्रीतिञ्जल्पयतेकिंखेवेविजनस्थायोहितजनः ४संभावयत्युत्पथा॥ इत्यामं
त्रणामंतिसकृच्चिन्तहथावस्थानखेहालसामाक्लिष्यनपुलको। करोचिनततजगोपीहरिः पातु

का॰प्र॰ व४॥ अत्राह्लुह्लुहाहिपदं व्यंग्यमामंत्रणो साहिवाच्यस्य। एतच्चैकत्र एकवस्तुगतत्वेन अपरत्र भिन्नवस्तु
२८ गतत्वेने सुन्दरयोर्भेदः ४। अस्फुटं यथा। अदृष्टे दृशीनोत्कंठा दृष्टे विच्छेदभीरुता। नादृष्टेन न दृष्टेन भव
28 तालभ्यते सुखं। अत्रादृष्टो यथा न भवसि वियोगभयं च यथा नो स्यात्तथा कुर्या इति क्लिष्टं। संदिग्ध
प्राधान्यं यथा॥ हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्यश्चंद्रोदयारंभ इवांबुराशिः ४॥ उमामुखे बिंबफलाधरोष्ठे व्या
पारयामास विलोचनानि। अत्र परिचुंबितुमैच्छदिति किं प्रतीयमानं किं विलोचनव्यापारणं वाच्यं प्रधा
नमिति संदेहः ४॥ तुल्यप्राधान्यं यथा॥ ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये॥ जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा
दुर्मनायते। अत्र जामदग्न्यः सर्वेषां क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षणात्क्षयं करिष्यतीति व्यंग्यस्य वाच्यस्य च
समं प्राधान्यं॥ काकाक्षिप्तं यथा॥ मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद् दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ४॥ राम॰
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन॥ अत्र मथ्नाम्येवेत्यादि व्यंग्यं वाच्यनि २८

षेधसहभावेन स्थितं॥ अस्मदुदाहरणं यथा॥ वाणीरकुडंगुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणंतीए। घरकम्मवावडा
एवहुए सीअंति अंगाइं॥ अत्र हि तत्संकेतस्थः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यंग्यास्तीह त्वंगानीति वाच्यं सच
मत्कारं एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याः स्वपदं वत्॥ यथायोगमिति। व्यंज्यते वस्तुमात्रेण यदालंकृतयस्त
दा॥ ध्रुवं ध्वन्यंगता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्॥ इति ध्वनिकारोक्तेर्हि शब्दवस्तुमात्रेणालंकारो व्यज्यते
तत्र गुणीभूतव्यंग्यत्वं सालंकारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसंकरैः॥ सालंकारैरिति भेदैः सालंकारैः अलं
कारयुक्तैश्च तैः तदुक्तं ध्वनिकृता॥ सगुणीभूतव्यंग्यैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्वैः। संकरसंसृष्टिभ्यां
पुनरप्युद्योतते बहुधेति॥ अन्योन्ययोगादेवं स्याद्भेदसंख्यातिभूयसी॥ एवमनेन प्रकारेणोक्तवोत्तरभे
दप्रभेदगणने अतिप्रभूततरगणना॥ तथा हि॥ शृंगारस्यैव भेदप्रभेदगणनयामानन्त्यं॥ का गणना स
र्वेषां संकलने न पुनरस्य ध्वनेस्त्रयो भेदाः॥ व्यंग्यस्य त्रिरूपत्वात्तथा हि॥ किंचिद्वाच्यतां सहते किं

का॰ प्र॰ चित्वन्यथा॥ तत्रवाच्यतासहमविचित्रं चित्रं चेति॥ अविचित्रं वस्तुमात्रं॥ विचित्रं त्वलंकारः॥ यद्यपिप्राधान्ये
२९ नतदलंकार्यं॥ तथापिब्राह्मणश्रमणन्यायेन तथोच्यते॥ रसादिलक्षणस्त्वर्थः स्वप्नेपि न वाच्यः॥ स
29 हि रसादिशब्देन शृंगारादिशब्देन वाभिधीयेत न चाभिधीयेत तत्प्रयोगे विभावाद्यप्रयोगे तस्याप्रतिपत्ते
स्तदप्रयोगेपि विभावादिप्रयोगे प्रतिपत्तेश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावाद्यभिधानद्वारेणैव प्रतीयत
इति निश्चीयते तेनासौ व्यंग्य एव॥ मुख्यार्थबाधाद्यभावान्न लक्षणीयः॥ अर्थान्तरसंक्रमितवाच्या
त्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोर्वस्तुमात्ररूपव्यंग्यं विना लक्षणैव न भवतीति प्राक् प्रतिपादितं॥ शब्दशक्तिमू
ले तु अभिधायानियंत्रणेनानभिधेयस्यार्थान्तरस्य तेन सहोपमादेरलंकारस्य च निर्विवादं व्यंग्यत्वं॥ अ
र्थशक्तिमूलेपि विशेषसंकेतः कर्तुं न युज्यत इति सामान्यरूपाणां पदार्थानां आकांक्षायोग्यतासन्नि राम॰
धिवशात् परस्परसंसर्गो यत्रापदार्थोपि विशेषवपुः वाक्यार्थः॥ तत्राभिहितान्वयवादे का वार्ता व्यं २९

ग्यस्याभिधेयतायां॥ येप्याहुः शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति। श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनु
मानेन चेष्टया॥ अन्यथानुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिं द्वयात्मिकां॥ अर्थापत्त्यावबुध्यंते संबंधं त्रिप्रमाणका
कमिति प्रतिपादितं तैरपि देवदत्त गामानयेत्याद्युत्तमवृद्धवाक्यप्रयोगे देवदत्तशब्दांतरसान्निध्ये हि मत
मर्थं मध्यमवृद्धेन यत्नितः समुत्तेनास्माद्वाक्यादेवंविधोर्थः प्रतिपन्न इति तच्चेष्टयानुमाय तयोरर्थवा
क्यवाक्यार्थयोरर्थापत्त्या वाच्यवाचकभावसंबंधमवधार्य बालस्तत्र व्युत्पद्यते॥ परतश्चैव गामानय दे
वदत्त गां नयेत्यादिवाक्यप्रयोगे तस्य तस्य शब्दस्यांतं तमर्थमवधारयतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्ति
निवृत्तिकारिणां वाक्यमेव प्रयोगयोग्यमिति वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितेष्व पदार्थेष्वन्वितानामे
व संकेतो गृह्यत इति विशिष्टा एव पदार्था वाक्यार्थो न तु पदार्थानां वैशिष्ट्यं॥ यच्च वाक्यांतरप्रयुज्यमा
नान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन तान्येवैतानि पदानीति निश्चीयंत इति पदार्थांतरमात्रेणान्वितेष्व पदार्थः

का॰प्र॰ ३० संकेतगोचरस्तथापिसामान्यावच्छिन्नो विशेषः पदस्य वासौ प्रतिपद्यते। व्यतिपाक्षानां पदार्थानां तथाभूतत्वा
30 द्विरन्विताभिधानवादिनः तेषामपि मते सामान्यविशेषरूपः पदार्थः संकेतविषय इति अन्वितविशेषस्
तो वाक्यार्थांतरगतोऽसंकेतितत्वादेवावाच्य एव यत्र पदार्थः प्रतिपद्यते तत्र दूरेऽर्थांतरभूतस्य निःशेषच्युतेत्या
दौविध्यादेरभावो। अनन्वितोऽर्थोऽभिहितान्वये। पदार्थांतरमात्रेणान्वितस्त्वन्विताभिधाने अन्वितविशे
षस्त्ववाच्य एवेति उभयमतेऽप्यपदार्थ एव वाक्यार्थः उपदम्यते। नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्प्यंत
इति। तत्र निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा शब्दस्य प्रकाशकत्वान्न कारकत्वं ज्ञापकत्वं तु ज्ञातस्यैव। ज्ञा
तत्वं च संकेतेनैव स चान्वितमात्रे एवं च निमित्तस्य नियतनिमित्तत्वे यावन्न निश्चितं तावन्नैमित्तिकस्य
प्रतीतिरेव कथमिति नैमित्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि कल्प्यंत इति अविचारिताभिधानं। ये त्वभिद राम॰
धति सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घो व्यापार इति यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति च विधिरेवात्र वाच्य इति तेप्यता ३०

त्पर्यज्ञाः तात्पर्यैवावोधको हि वाक्यानां प्रमाणम्॥ तथा हि स्म तस यसमुच्चारणे स तस व्यापारोपदिश्यत इति। कार
कपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः प्रधानक्रियाभिर्निर्वर्तकस्वक्रियाभिसंबंधात् साध्यायमानतांप्रा
प्नुवंति। ततश्चाहवनीयहहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधीयते॥ यथा अतिक्रमचरणे प्रमाणांतरात्सिद्ध
त्वाल्लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरंतीत्यत्र लोहितोष्णीषमात्रं विधेयम्॥ हवनस्यान्यतः प्रसिद्धेर्दध्ना
जुहोतीत्यादौ दध्यादेः करणत्वमात्रं विधेयम्। क्वचिदुभयविधिः। क्वचित्त्रिविधिरपि। यथा रक्तं
पटं वयेत्यादौ एकविधिः द्विविधिः त्रिविधिर्वा॥ ततश्च यदेव विधेयं तत्रैव तात्पर्यमिति उपात्तस्येतरा
र्थत्वेनातात्पर्यं न तु प्रतीतमात्रे॥ एवं हि पदार्थधावनेत्यादावपराध्येपि क्वचित्तात्पर्यं स्यात्॥ परं तु विषं भ
क्षय मा चास्य गृहे भुंक्था इत्यत्र एतद्गृहे न भोक्तव्यमित्यत्र तात्पर्यमिति स एव वाक्यार्थ इष्यते॥
तत्र चकार एकवाक्यतासूचनार्थः न चाख्यातवाक्यद्वयोरंगांगिभाव इति विषभक्षणवाक्य

का.प्र. स्यंसदृद्वाक्यत्वेनांगतानाकलनीयेति विषमस्मरणा हयिदुष्य मेतद्गृहे भोजनमिति सर्वथामास्यगृहे भुंक्त्वा
३१ इत्युपात्तशब्दार्थस्वतात्पर्यायद्विशब्दस्कृतेरनंतरं पावाननर्थोवगम्यतेनावतिशब्दस्यास्याभिधैवव्या
31 पारस्तत्कथंब्राह्मणपुत्रस्तेजातोब्राह्मणकन्यातेगर्भिणीत्याहौहर्षशोकाहौनामपिनवाच्यत्वं।कस्माच्च
लक्षणालक्षणीयेप्यर्थेहीर्षंहौधीभिधाव्यापारसत्वे वमनीतिसिद्धेः किमितिचश्रुतिलिंगवाक्य
प्रकरणस्थानसमाख्यानांपूर्वपूर्वबलीयस्त्वमित्यन्विताभिधानवादेपिविधेरपिसिद्धंव्यंग्यत्वं॥किं
चकुरुरुचिमितिपदद्वयोर्वैपरीत्येकेनवृत्तिनिकर्थदुष्टत्वं॥नत्वत्रासभ्योर्थ्योपहार्थान्तरैरन्वितद्दत्यन
भिधेयएवेत्येवमाद्रिभ्यपरित्याज्यंस्यात्॥यदिचवाच्यवाचकभावेनव्यंजकभावोनाभ्युपेयते॥तदा
साधुत्वादीनांनित्यदोषत्वं॥कटत्वादीनामनित्यदोषत्वमितिविभागकरणमनुपपन्नंस्यात्।न राम.
वानुपपन्नंसर्वस्यैवविभक्तेतयाप्रतिभासात्वाच्यवाचकभावव्यतिरेकेणव्यंग्यव्यंजकत्वाश्रयणे ३१

तुल्यं रूपस्य बहुविधत्वात् क्वचिदेकस्य क्वचिदेवौचित्येनोपपद्यत एवेयं विभागव्यवस्था ॥ दूयं गते संप्रति शोच
नीयतां समागमप्रार्थनया कपालिन इत्यादौ येन नाम्या हि यद्वैलक्ष्याय न किमिति कपाल्या हि यदृशानां व्या
नुगुणत्वं । अपि च वाच्योर्थः सर्वात्मना नियतत्वात् तत्र एकरूप एवेति नियतो सौ ॥ न हि गतो स्तमर्क इत्यादौ
वाच्योर्थः क्वचिदन्यथा भवति प्रतीयमानस्तु तत्प्रकरणवक्तृप्रतिपत्त्रादिविशेषसहायतया नानात्वं
भजते ॥ तथा च गतो स्तमर्क इत्यतः सपत्ने प्रत्यवस्कंदनाय समय इति ॥ अभिसरणमुपक्रम्यतामिति
प्राप्तप्रायस्ते प्रेयानिति ॥ कर्मकरणान्निवर्तामह इति ॥ सांध्यो विधिरुपक्रम्यतामिति ॥ दूरं मा गा इति ॥ सु
रभयो गृहं प्रवेश्यन्तामिति ॥ संतापो ऽधुना प्रभवतीति ॥ विक्रेयवस्तूनि संह्रियन्तामिति ॥ नागतो ऽद्यापि प्रे
यानित्यादिरनवधिर्व्यंग्योर्थस्तत्र तत्र प्रतिभाति ॥ वाच्यव्यंग्ययोः ॥ शेषे त्वां ह्येति निषेधविध्यात्मता
॥ मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः ॥ समर्यादमुदाहरन्तु ॥ सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मर

का.प्र. स्मेरविलासिनीनामित्याद्यैः संशये शये शांतं भ्रंगार्थं त्यनरगतनिश्चयनरूपेण॥ कथमवनिपदर्पोपान्तिशा
३२ तासिधाराहत्तनगालितमत्तद्विपेन्द्रो स्वीकृता श्री ४॥ ननु नवनिहतारेरप्यसौ किं न नीतास्त्रि हि वम
32 पगतां गौर्वन्नभा कीर्त्तिरेभिरित्याद्यौ निंहाक्तवपुषास्वरूपस्यापूर्वपश्चाभ्द्रावेन प्रतीते ४ कालस्या॥ शब्दा
श्रयत्वेन शब्दशक्तेकदेशतदर्थवशासिंघटनाश्रयत्वेन चाश्रयस्य शब्दानुशासनज्ञानेन प्रकरणाद्दि
सहायप्रतिभानैर्मल्यसहितेन तेन वा वगमइत्यति भिन्नस्यवोद्धमात्रविदग्धव्यपदेश्यो ४ प्रतीतिमात्र चमत्क
त्योप्यकरणात्कार्यस्यागात्मोत्कर्षइत्याद्योप्रदर्शितनयेन संख्यायाः ४॥ कस्सवर्णाहोइगेसोइ हु शापि स्त्रा
एसवर्णाम्महरं॥ भ्रमभ्रमरपउमगघाइ दिवा दिअवामेसहस्सुरहो इत्याद्यौ सरवीतलो नादिगतत्वेन विषयस्य
मेहेयिपयधेकत्वं जल्को विहयिनीलानीलाद्यौ मेदोनस्यात॥ उक्तं हि अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्वि राम.
रुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति॥ वाचकानामर्थापेक्षा व्यंजकानां तु न तदपेक्षत्वमपीति न वाचकमेव ३२

व्यंजकत्वं॥ किंच वाणीरकुडंगे त्यादौ प्रतीयमानमर्थमभिव्यनक्ति वाच्यं स्वरूपप्रवणमव्यविश्राम्यति तत्र गुणीभू-
तव्यंग्ये ऽतात्पर्यमप्रतीतौ प्यर्थं ० स्वशब्दानानभिधेय ० प्रतीति पथमवतरतः कस्य व्यापारस्य विषयतामवलंबतां
॥ नन्वरामोस्मि सर्वंसहे इति रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः ० प्रियेतोचितमिति रामोसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः
प्राप्तः प्रसिद्धिं परामित्यादौ लक्षणीयोप्यर्थो नानात्वं भजते विशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति तदवगमश्च शब्दा-
र्थायत्तः प्रकरणादिसव्यपेक्षश्चेति॥ कोयं नूतनः प्रतीयमानो नाम। उच्यते लक्षणीयस्यार्थस्य नानात्वेप्य-
नेकार्थशब्दाभिधेयवन्नियतत्वमेव न खलु मुख्येनार्थेनानियतसंबंधो लक्षयितुं शक्यते॥ प्रतीयमानस्तु प्रक-
रणादिविशेषवशेनानियतसंबंधः॥ अनियतसंबंधः संबद्धसंबंधश्च द्योत्यतेन च॥ अत्तीएत्थणिमज्जइ एत्थ
अहं दिअसअं पलोएहि॥ मा पहिअ रत्तिअंधअ सेज्जाए मह णिमज्जिहिसी त्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ मु-
ख्यार्थबाधस्तत्कथमत्र लक्षणा लक्षणायामपि व्यंजनमवश्यमाश्रयितव्यमिति प्रतिपादितं यथा च स-

का॰प्र॰ मयविशेषसव्यपेक्षाभिधा तथा मुख्यार्थबाधादित्रयसमयविशेषसव्यपेक्षा लक्षणा। अत एवाभिधाऽ
२२ ख्यमूर्तासेत्याहुः॥ न च लक्षणात्मकमेव ध्वननं॥ तदनुगमेन तस्य दर्शनात्॥ न च तदनुगतमेव।
33 अभिधावलंबनेनापि तस्य भावात्॥ न चोभयानुसार्य्येव। अवाचकवर्णानुसारेणापि तस्य दृष्टेः॥
न च शब्दानुसार्य्येव॥ अशब्दात्मकनेत्रत्रिभागावलोकनादिगतत्वेनापि तस्य प्रसिद्धेः॥ इत्यभि
धातात्पर्यलक्षणात्मकव्यापारत्रयातिवर्त्ती ध्वननादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एव॥ अत्राए
त्येत्याहोति नियतसंबंधः॥ कस्सणवहोईरोसो इत्यादावनियतसंबंधः॥ विवरीअरए लच्छी बंह्मं द
ट्ठूण णाहिकमलस्थं॥ हरिणो दाहिणणअणं रसाउला झत्ति ढक्केइ इत्यादौ संबद्धसंबंधः॥ अ
त्र हि हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकता व्यज्यते॥ तन्निमीलनेन सूर्यास्तमयस्तेन पद्म राम॰
स्य संकोचस्ततो ब्रह्मणः स्थगनं। तत्र च सति गोप्यांगस्यादर्शनेनानियंत्रणं निधुवनविलासि २२

तमिति॥ अत्र खंडबुद्धिनिर्ग्राह्यो वाक्यार्थः वाक्यार्थो वाक्यमेव वाचकमिति ये व्याकुर्वते स्तैरप्यविद्यापदपतितैः
पदस्य पदार्थकल्पना कर्तव्यैवेति॥ तत्सिद्धेप्यवश्यमुक्तो हाहरणाद्देविध्यादिर्व्यंग्यस्यैव॥ ननु वाच्यादसंबद्धं
तावन्न प्रतीयते यतः कुतश्चिद्यस्य कस्यचिदर्थस्य प्रतीतिप्रसंगात्॥ एवं च संबद्धात् व्यंग्यव्यंजकभावोऽ
प्रतिबंधेऽवश्यं न भवतीति प्राप्तस्येन नियतधर्मिनिष्ठत्वेन त्रिरूपात् लिंगाल्लिंगिज्ञानमनु
मानं यत्तद्रूपं पर्यवस्यति॥ तथाहि भम धम्मिअ वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ देण। गोला
णईकच्छकुडंगवासिणा दरिअसीहेण॥ अत्र गृहे श्वनिवृत्त्या भ्रमणं विहितं। गोदावरीतीरे सिंहो
पलब्धेरभ्रमणमनुमापयति। यद्भीरुभ्रमणं तत् भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकं गोदावरी
तीरे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः। अत्रोच्यते। भीरुरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रि
यानुरागेण वान्येन चैवंभूतेन हेतुना सत्यपि भयकारणे भ्रमतीत्यनैकांतिको हेतुः। शुनो विभ्यदपि

का.प्र.
३५
35

धीरत्वेनसिंहान्नबिभेतीतिविरुद्धोपिगोदावरीतीरेसिंहसद्भावः प्रत्यक्षादनुमानाद्वाननिश्चितोऽपिन
वचनात न च वचनस्यप्रामाण्यमस्त्यर्थेनाप्रतिबंधादित्यसिद्धश्चात तत्कथमेवंविधाद्धेतोः साध्यसिद्धिः॥
तथा निःशेषच्युतेत्यादौ गमकतयायानि चंदनच्यवनादीन्युपात्तानि तानि कारणांतरतोपि भवंति॥
अनश्चात्रैव स्नानकार्यत्वेनोक्तानीति नोपभोगएवप्रतिबद्धानीति अनैकांतिकानि॥ व्यक्तिवादिना
चाधमपदसहायानामेषांव्यंजकत्वमुक्तं॥ नचात्राधमत्वंप्रमाणसिद्धमिति कथमनुमानं॥ एवं
विधादर्थादेवंविधोर्थउपपद्यनपेक्ष्यत्वेपि प्रकाशतामिति व्यक्तिवादिनः पुनस्तदहदूषणं॥ ॥इ
तिकाव्यप्रकाशे ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यसंकीर्णभेदप्रदर्शनिर्णयोनामपंचमउल्लासः॥ ॥शब्दार्थचि
त्रंयत्पूर्वंकाव्यद्वयमुदाहृतं॥ गुणप्राधान्यतस्तत्रस्थितिश्चित्रार्थशब्दयोः॥ ननुशब्दचित्रेऽर्थ राम.
स्याचित्रत्वमर्थचित्रेवाशब्दस्यतथाचोक्तं॥ रूपकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः॥ नकांत ३५

मपिनिर्भर्त्संविभातिवनितानननं॥ रूपकादिमलंकारं बाह्यमाचक्षते परे॥ सुपांतिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वांछ
न्त्यलंकृतिं॥ तदेतदाहुः ४ सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी॥ शब्दाभिधेयालंकारभेदादिष्टंद्वयंतुनइति॥
शब्दचित्रंयथा॥ प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभस्तदनुविरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः॥ उ
दयतिततोध्वांतध्वंसक्षमः ४ क्षणदामुखे सरसबिसिनीकंदच्छेदच्छविर्मृगलांछनः॥ अर्थचित्रंयथा
॥ तेहष्टिमात्रपतिताअपिकस्यनात्रक्षोभायपक्ष्मलदृशामलकाः ४ खलाश्च॥ नीचाः सदैवसविला
समलीकलग्नायेकालतांकुटिलतां न चसंत्यजंति॥ अत्रचयद्यपिसर्वत्रकाव्ये अंततो विभावादिरू
पतयारसपर्यवसानंतथापिस्फुटस्यरसस्यानुपलंभादव्यंग्यमेतत्काव्यद्वयमुक्तं॥ अत्रशब्दार्थालंकारभे
दाद्बहवो भेदाः ४॥ तेचालंकारनिर्णये निर्णेष्यन्ते॥ ॥ इति काव्यप्रकाशे शब्दार्थचित्रनिरूपणं नाम प्रथम उल्ला
सः ४॥ ॥ काव्यस्वरूपंनिरूप्य हेयोपादेयसामान्यलक्षणमाह॥ मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्चमुख्यस्तदा

का॰ प्र॰ अपाद्वाच्यः॥ उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः॥ हतिः अपकर्षः। शब्दाद्यास्त्रयपदन्हणा

३५ दुष्टस्य रचने॥ विशेषलक्षणमाह॥ दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थं॥ निहतार्थमनुचिता

35 र्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलं॥ संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्क्लिष्टं॥ अविमृष्टविधेयां

शं विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव॥ श्रुतिकटु परुषवर्णरूपं दुष्टं यथा॥ अनंगमंगलगृहापांगभंगितरं

गितैः॥ आलिंगितः स तन्वंग्या कार्तार्थ्यं लभते कदा॥ अत्र कार्तार्थ्यमिति॥ च्युतसंस्कृति व्याकरण

लक्षणहीनं यथा॥ एतन्मंदविपक्वतिंदुकफलश्यामोदरापांडुरप्रांते हंत पुलिंदसुंदरकरस्पर्शक्षमं

लक्ष्यते॥ तत्पल्लीपतिपुत्रि कुंजरकुलं कुंभाभयाभ्यर्थनादीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः

॥ आशिष्येव नाथतेरात्मनेपदं हि नियमितं आशिषि नाथ इति अत्र च याचनमर्थः॥ तस्मान्नाथ राम॰

तीति पठनीयं॥ अप्रयुक्तं तथाम्नातमपि कविभिर्नादृतं॥ यथा॥ यथायं दारुणाचारः सर्वदैव ३५

विस्मार्यते॥ तथा मन्ये दैवतेनोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा॥ अत्र दैवतशब्दो दैवतानि पुंसि वेत्याम्नातोऽपि
न केनचित्प्रयुज्यते॥ असमर्थं यत्तदर्थं पठ्यते न च तत्रास्य शक्तिः॥ ४॥ यथा तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जि
तसत्कृतिः॥ सुरस्रोतस्विनीमेष हंति संप्रति सादरं। अत्र हंतीति गमनार्थं निहतार्थं यद्युभयार्थम
प्रसिद्धेर्थेऽप्रयुक्तं यथा॥ यावकरसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन॥ मुग्धा साध्वसतरला विलोक्य
परिरंभे चुंबिता सहसा॥ अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरलक्षणो नार्थो नोज्वलीकरणरूपोऽर्थो व्यवधीयते॥ अ
नुचितार्थं यथा॥ तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या॥ प्रयांति तामाशुगतिं
मनस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः॥ अत्र पशुपदं कातरतामभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थं॥ निरर्थकं
पादपूरणमात्रप्रयोजनं चादिपदं यथा॥ उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि॥ अभिवांछि
तं प्रसिद्ध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन॥ अत्र हिशब्दः॥ अवाचकं यथा॥ अवेक्ष्य कोपस्य विहंतुरापदो

भवंति विरूपाः स्वयमेव देहिनः॥ असमर्थं यथा॥ न्येन न जतस्य जंतुना न जातहार्दैन न विद्विषादरः॥ अत्र जंतुपद
महातर्यर्थे विवक्षितं॥ तत्र च नाभिधायकं॥ यथा वा॥ हा धिक् सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया
यत्र सा तद्विच्छेदरुजांधकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितं॥ किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्त
त्कथं तादृग्यामवतीमयो भवति मे नो जीवलोको धुना॥ अत्र हिनमिति प्रकाशमयमित्यत्रार्थेऽ
वाचकं॥ यच्चोपसर्गमसर्गीदृथांतरगतं॥ यथा॥ जंघाकांडोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकराल
ः॥ प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मंजुमंजीरभृंगः॥ भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्य
वापीसंभूतांभोजशोभां विदधदभिनवो दंडपादो भवान्याः॥ अत्र दधदिति यत्रार्थे विदधदिति॥ त्रिधेति
व्रीडाजुगुप्सामंगलव्यंजकत्वात्॥ यथा॥ साधनं सुमहद्यस्य यन्नान्यस्य विलोक्यते॥ तस्य धीशालिनः
कोन्यः सहेताराल्लितां क्षवमे॥ लीलातामरसाहतोन्यवनितानिःशंकदष्टाधरः कश्चि

त्केसरइषिते क्षराद्व्यामी त्यनेत्रे स्थित ४॥ मुग्धा कुड्मलितानने तदहती वायुं स्थितातप्यसाम्भां
त्याधव्हैत तथाप्यवानतिमतेतेन नानिशं चुंविता॥ मन्दपवनविभिन्नो मत्तप्रियायाविनाशाद्धुनन्नुविर
कपालो निः सपत्नो घजात ४॥ रतिविलुलितवंधे केशपाशो सुकेश्याः सति कुसुमसनाथे कं हरे
देश्वहो॥ एषु सा घनवायुविनाशशत्रा क्रीडा व्रजक ४॥ संदिग्धं यथा॥ आलिंगित तत्रभवान्संप
रायेय जाभ्रिया॥ आशीः परंपरां वंधां करोति कलाकं यान्नु॥ अत्र वंधामीत्येतग्रहीनमहिम्नायां किंत
मप्यस्यामिति संदेह ४॥ अप्रतीतं यत्केवलशास्त्रप्रसिद्धं॥ यथा॥ सम्यग्ज्ञान महाज्योतिर्दलिताशयताजु
ष ४॥ विधीयमानमप्येतन्न भवेत्कर्मवंधनं॥ अत्राशयशब्दो वासनापसमीपोगशास्त्रादावेव प्रयुक्तो
४॥ ग्राम्यं केवल लोके स्थितं॥ राकाविभावरीकान्तसंक्रान्तद्युतिते मुखं॥ तपनीयशिलाशोभा कटिश्च
हरते मन ४॥ अत्र कटिरिति नियार्थ्यतिर ढालक्षणा ४॥ काञ्चित्सामर्थ्यादभिधानवत्॥ क्रियंते सां

का.प्र. मतं काञ्चित् काञ्चित्तैव वत्स्याक्तितद्वृत्तियत्नि विदं सततलाक्षणिकं यथा॥ शरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमा
३१ शर्वरीप्रियं॥ करोति ते मुखं तन्वि चपेटापातनातिथिं॥ अत्र चपेटेन निर्जितत्वं लक्ष्यते॥ अथ समा
3] सगतमेव॥ दुष्टमिति संबंधः॥ अन्यत्तु केवलं समासगतं च क्लिष्टं यतोऽर्थप्रतिपत्तिर्व्यवहिता॥ यथा॥
अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः॥ सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल तव चेष्टितं॥ अत्र अ
त्रिलोचनसंभूतस्य चंद्रस्य ज्योतिरुद्गमनेन भासिभिः कुमुदैरित्यर्थः॥ अविमृष्टः प्राधान्येना
निर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तद्यथा॥ मूर्द्धामुद्वृत्तकृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधाराधौतेशांघ्रिप्र
प्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नां॥ कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पो
द्धुराणां दोष्णां चैषां किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः॥ अत्र मिथ्यामहिमत्वं नानुवाद्य राम.
मपि तु विधेयं॥ यथा वा समस्तानि नवोढेव लीव मानो पुनः पुनः केसरपुष्पकोशीन्यासीकृतां स्या ३१

नविहास्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्म्मुकस्य॥ अत्र मौर्वीं द्वितीयामिति युक्तः पाठः॥ द्वितीयत्वमात्रमुत्प्रे
क्ष्यं॥ यथा च॥ वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगंबरत्वेन निवेदितं वसु॥ वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तत्
दस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने॥ अत्र अलक्षिता जनिरिति वाच्यं॥ यथा च॥ आनंदसिंधुरतिचापलशा
लि चित्तसंदाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता॥ या सर्वदैव भवता तदुदंतचिंतातांतिं तनोति तव संप्रति धि
ग्धिगस्मान्॥ अत्र नमुक्तेति निषेधो विधेयः॥ यथा॥ न च जलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनं॥ अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरंपरा कनकनिकषस्निग्धा वि
द्युत्प्रिया न ममोर्वशी॥ इत्यत्र नत्वमुक्तानुवाद्यहेतान्यत्र किंचिद्विहितं यथा॥ जुगोपात्मानमत्रस्तो
भेजे धर्ममनातुरः॥ अगृध्नुराददे सोर्थानसक्तः सुखमन्वभूत्॥ इत्यत्रात्रस्ततादेरनुवाद्यत्वेनात्मगोपना
दि॥ विरुद्धमतिकृद्यथा॥ सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः॥ अकार्यमित्रमेकोसौ तस्य किं व

र्थयामहे॥ अत्र कार्यं विना मित्रमिति विवक्षितं॥ अकार्येषु मित्रमिति तु प्रतीति॰ यथा वा॥ चिरकालपरि
का॰प्र॰ प्राप्तिलोचनानंददायिन॰॥ कांताकांतस्य सहसा विदधाति गलग्रहं॥ अत्र कंठग्रहमिति वाच्यं॥ त
३८ 38 था॥ न त्रस्तं यदि नाम भूतकरुणासंसतानशांतात्मनस्तेन व्यारुजता धनुर्भगवतो देवाद्भवानीपते॰॥
तत्पुत्रस्तु मदांधतारकवधाद्विश्वस्य दत्तोत्सव॰ स्कंदः स्कंद इव प्रियोऽहमथवा शिष्य॰ कथं विस्म
त॰॥ अत्र भवानीपतिशब्दो भवान्याः पत्यंतरप्रतीतिं करोति॥ यथा वा गोरपि यद्वाहनतां प्रापवत॰ सो
ऽपि गिरिसुतासिंह॰॥ सविधे निरहंकार॰ पायाद्व॰ सोंबिकारमण॰॥ अत्रांबिकारमण इति विरुद्ध
धियमुत्पादयति॥ अतिकटुसमासगतं यथा॥ सा दूरवस्तु धामाईतरं गतविलोचना॥ वह्निं निहो
दृता होयं कालश्वसमुपागतः॥ एवमन्यदपि ज्ञेयं॥४॥ अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकं॥ वा रम॰
क्यपि दोषा॰ संत्येते पदस्यांशेपि केचन॥ केचन न पुन॰ सर्वे क्रमेणोदाहरणानि॥ सोध्येष्ट वेदां ३८

स्त्रिद्दशानयष्ट पित्हनता प्रीत्समर्मस्नवं ध्न॥ अजोष्ठ षड्गुर्मरंस्तनीतोसमत्लघातंव्यवधीहरीश्चा॥ हह
तुवोड्ड्वतो भावुकाननांपदंपरं॥ अनेउम्रकतायै ऋघतद्दोषैरसम्पताम॥ अत्रडु ऋवनईइ४॥ म्रक
वधिरोनेउम्रक४ सायकसहायवाहोर्मकरध्वजनियमितक्ष्मा धिपते॥ अवद्ग उचिरमास्व र्स्ने माति
तामवनियश्लोक४॥ अत्रसायकाइप४श्ला ४ खड्गाविम वंदपर्या ४ शात घर्थतपाप्रसिद्धा ४॥
कुविंदस्वंतावत्यटयसिगुराग्नाममभितोयमोगोरेरे ज्ञि विदिशि नग्नात्नवविभो॥ शारज्यो रत्नागोरस्फु
टविकटसर्वांगस्तुभगा तथापित्व त्कीत्रिर्भमतिविगता शङ्कया॥ अत्रकुविंदहाहिश्लो ऽर्थांतरंप्रतिपाद
यत्नुपश्नोक्यमानस्यतिरस्कारंव्यनक्ती सव्रनुचिमार्थमाप्रामम्भाहिसुधामाविषेमाश्वः करोत्य
पे॥ तिशंसहस्त्रपर्णानोपत्नायनपतायगाम॥ अत्रप्रान्मविधामविषमाश्वनिश्चायत्नोश्ला ४ प्रकृष्टजल
हगागनस्मप्राश्वसंकोचपत्रारणामवाचकाः॥ भपतेनुपसर्प्यंती कस्यनावामलोचना॥ वलप्रहरणानोसा

का.प्र. हवती। मोहनमारधो॥ अत्रोपसर्प्यतामहसानमोहनशब्दाडीडाह्यायित्वादश्लीलाः॥ तैन्येव्रीतंसमर्पंतिप
३९ रोत्सर्गोच्चमुंजते॥ इत्यत्रार्थगतहेयेघांकवीनांस्यात्सवन्नंतं॥ अत्रवांतोत्सर्गप्रवर्त्तनजुगुप्सादायितः॥ पितृ
३९ वसतिमहंजनामितोसहपरिवारजनेनयत्रमे॥ भवतिसपदिपावकान्वयेहृदयमशेषितशोकशल्यकं
॥ अत्रपितृगृहमित्यादौविवक्षितेश्मशानतादिप्रतीतावमंगलार्थत्वं॥ संदिग्धंयथा॥ सुरालयोल्लास
परःप्राप्तपर्याप्तकम्पनः॥ मार्गणप्रवणोभास्वद्भूतिरेषविलोक्यतां॥ अत्रसुरालयशब्दः किंदेवसेना
गारविभूत्यर्थः॥ किंमदिरागृहार्थः॥ इतिसंदेहः॥ अप्रतीतं॥ तस्याधिमात्रोपायस्यतीव्रसंवेगता
जुषः॥ दृढभूमिः प्रियप्राप्तौयत्नःसफलितःसखे॥ अत्राधिमात्रोपायादयःशब्दायोगशा
स्त्रमात्रप्रयुक्तत्वादप्रतीताः॥ तांबूलभृतगल्लोयंभल्लंजल्पतिमानुषः॥ करोतिखादनंपानंसदै राम.
वतुयथातथा॥ अत्रगल्लादयःशब्दाग्राम्याः॥ वस्त्रवैदूर्यचरणैःक्षततसत्वरजःपरा॥ निःकंपारवि ३९

तातेन त्वदूहं बोधयसां प्रती अत्रां वरमसि पा हैर्निहततमा ॥ अवल्लामः कृतातेन त्वदूहं बोधयेति नेयार्थता
॥ धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरंगाक्षा वाच्या ॥ रज्यत्यपूर्वबंधव्युत्पत्तेर्मानसं शोभां ॥ अत्र
धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यती ति संबंधे क्लिष्टत्वं ॥ न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्रा
प्यसौ तापस ॥ सोप्यत्रैव निहंति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावण ॥ धिग्धिग् शक्रजितं प्रबोधितवता किं
कुंभकर्णेन वा स्वर्गग्रामटिका विलुंठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥ अत्रायमेव न्यक्कार इति वाच्यं ॥ उद्धु
नतामात्रं वाच्यं न तु वृथात्वविशेषितं ॥ अत्रैव शब्दरचना विपरीता कृतेति वाक्यस्यैव दोषो न वाक्या
र्थस्य ॥ यथा वा ॥ अपांगसंसंगितरंगितं दृशोर्भुवोररालांतविलासिवेल्लनं ॥ विसारि रोमांचनकंचुकं
तनोस्तनोति योसौ सुभगे तवागतः ॥ अत्र योसाविति पदद्वयं अनुवाद्यविधेयार्थानपाविवक्षित
मनुवाद्यमात्रप्रतीतिकृत् ॥ तथाहि ॥ प्रक्रांतप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापे

का॰प्र॰ ते॥ क्रमेणोदा॥ तात्पर्यं केवलानीति॥ शौर्यं व्याप्य हरेच्चेष्टितं॥ अतः श्लिष्टं समेताभ्यामुमाभ्यामन्विधेयसः॥
४० द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः॥ कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लो
40 कस्य च नेत्रकौमुदी॥ उत्कंपिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती॥ क्रूरेण दाह
नुरागतया सहसैव दग्धा धूमान्धितेन दहनेन न वीक्षितासि॥ यच्छब्दस्तत्र वाक्यार्थगतत्वेनोपात्तः
सामर्थ्यात्तद्वाक्यार्थगततच्छब्दोपादानं नापेक्षते॥ यथा॥ साधु चंद्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरा
मताधिके॥ उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः॥ प्रागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दो
पादानं विना साकाङ्क्षः॥ यथात्रैव श्लोके आद्यपादयोर्व्यत्यासे ह्यो उपादाने तु निराकाङ्क्षत्वं प्रसिद्धं॥
अनुपादानेऽपि सामर्थ्यात्क्वचिद्गम्यते॥ यथा॥ ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्ति ते किमपि राम॰
तान्प्रति नैष यत्नः॥ उत्पत्स्यते ऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी॥ ४०

।अत्र उत्प्रेक्ष्यते तं प्रतीति।। एवं तच्छब्दानुपादानेत्र यत्काक्वा स्थलं न वा संभावितं तच्छब्दार्थमाह।। असौ मनु।
ष्युं वितचारुकेसर ८ प्रसन्नताराधिपमंडलाग्रहसी।। विसृज्य रामानुरहस्थिवीसितो वसंतकालो हनुमान्निवार
त ८।। अत्र हि न तच्छब्दार्थप्रतीतिः ८ प्रतीतौ वा।। करवालकरालदोः ८ सहायो युधि यो सौ विजयार्जुनैकमल्ल ८।।
यदि भूपतिना मतत्र कार्ये विनियुज्येत ततः कृतं कृतं स्यात्।। अत्र सद्त्पनर्थकं भवेत्।। अथापि विकल्पमि
दमर्धमंडलं परपतीशानि खिलं भवहृत्प ८।। स्वात्मपक्षपरिग्रहरिते जगत्यपत्यमिव सुखिन ८ कुतो भयमि
तीह शब्दस्तच्छब्दार्थमभिधत्त इति।। उच्यते तत्र वाक्यांतरे उपादानमर्हति न तत्रैव यच्छब्दस्य हि नि
कटस्थितस्तच्छब्द ८ प्रसिद्धं परामृशति। यथा।। यत्तद्र्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजो स्य भूपतेः।। दीव्यताक्षैस्तदा
नेनानूनं तदपि हारितं।। इत्यत्र तच्छब्द ८।। ननु कथं। कल्याणानां त्वमिह महसां भाजनं विश्वमूर्ते धुर्यां
लक्ष्मीमथ मयि भृशं धेहि देव प्रसीद।। यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे भद्रं भद्रं वितर भग

का॰प्र॰ ५१ वनम्भस्य एष मंगलाय॥ अत्र घ घ हि इत्युक्ता। तन्न इत्युक्तौ॥ उच्यते। घघ हि इति येन केनचिद्रूपेणास्थितं सर्वात्मकं
वस्त्वाश्रितं तथाभूतमेव नच्छेदेन परामृश्यते॥ तथा किं लोभेन विलंघितः स भरतो येनैतदेवं कृतमा
५१ त्रा स्त्रीलघुतां गता किमनया वा मातैव मे मध्यमा मिथ्यैतन्मम चिंतितं द्वितयमप्यार्यानुजोसौ गुरुर्माता ता
तकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतं॥ अत्रार्यस्येति तातस्येति च वाच्यम्॥ न त्वनयोः समासे गुणीभा
वः कार्यः॥ एवं समासान्तरे स्वपुरुहाहा व्यथम्॥ श्रितक्षमा रक्तभुवः॥ शिवालिंगितमूर्तयः॥ विग्रहक्ष
यतो नाथ रोस्ते तेन गतास्सुखाः॥ अत्र क्षमादिगुणायुक्ताः सुखमासते इति विवक्षिते हृता इति विरुद्धामती
तिः॥ पहैकहेलोपथासंभवं क्षमेरणा हाङ्क्षतिकादु अल्पमति चपलत्वात्त्वमेभायोयमत्वा परिणाति
विरसत्वात्सङ्गमेनांगनायाः॥ इति यहि शतकृत्वस्त्वमालोचयामस्तदपि न हरिणाक्षी विस्मरत्य ताम॰
न्तरात्मा॥ अत्र वा हि इति यथा वा तेरुच्छसिद्ध्यै कुर्वहे वकार्यमर्थोपमर्थो न लभ्यत एव॥ अपेक्षते प्रत्य ५१

यमेगात्तयैवोजोकुरश्मागुह्याहिवोम ४॥ अत्रसिद्धौत्तद्धेऐश्मिवकष्टं।यप्वाप्परोवि ऋमसंउनानोसं
पाहपित्रीज्ञिघरेविमह्णि॥ वलाहकछेदविभक्तरागामकालसंध्यामिवधातुमत्त्राम्॥ अत्रममता ज्ञ दक्ष स्मी
वाप्योनिहमार्थ ४॥ आहवेजनपंजलिमवपप्पर्णाप्वासानिलोल्लामितप्रसू।जे हितानलेनवतत:
संतापितानोहज्ञां॥ संप्रत्येव।निषेकमक्षपयसादेवस्यचेतोभुवोमल्लीनामिवयानकर्मकुर्वतेका
मेकुरंगेक्षणां॥ अत्रहश्यामितिवहुवचनमनर्थकम्॥ कुरंगेक्षणानामेकस्याएवोपादानात्॥ नचअल
मवलितमित्यादिवद्व्यापारभेदाद्बहुत्वं॥ व्यापाराणामनुपात्तत्वात्॥ नचव्यापारेत्रहदकर्त्तृत्वेवर्त्तते॥ आत्मे
वकुरुते इत्यात्मनेपदमनर्थकं॥ प्रधानक्रियाफलस्यकर्त्रसंबंधेकर्त्रभिप्रायक्रियाफलाभावात्॥
चापाचार्यस्त्रिपुरविजयीकार्तिकेयोविजेयः शस्त्रव्यस्तःसदनमुदधिर्भूरियंहन्तकारः॥ अस्यैवेतत्कि
मुक्तवलारेणुकाकोठवाधांवद्धूस्यद्रूंसवपरमुनालजतेवंदहास ४॥ अत्रविजेयइतिकृत्यप्रत्ययः क्त

का॰ प्र॰ मत्स्यपार्थेवाचकः॥ अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुक्तसाहरति शाठः॥ परमार्थतः सत्त्वहृदयं वहति पु
४२ नः कालकूटघटितमिव॥ अत्र पेलवशब्दः॥ यः पूयते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्थस्नानेन शास्त्रपरि
४२ शीलनकीलितेन॥ सौजन्यमान्यजनितूर्जितमूर्जितानां सोऽयं दृशोः पतति कस्यचिदेव पुंसः॥ अत्र
पूयशब्दः॥ विनयप्रणयैककेतनं सततं योऽभवदङ्ग तादृशः॥ कथमद्य स तद्वदीक्ष्यतां तव हा विप्रेतपदं
समागतः॥ अत्र प्रेतशब्दः॥ कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्पद्यतेतरां॥ अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलि
र्बध्यतामिह॥ अत्र किं पूर्वं साधुः उत साधुश्चरतीति संदेहः॥ किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालाम
हामणेः॥ सुदुर्लभं वचोवाणस्तेजो यस्य विभाव्यते॥ अत्र वचःशब्देन गीःशब्दो लक्ष्यते॥ अत्र
खलु न केवलं यत्पूर्वपदं यावदुत्तरपदमपि पर्यायपरिवर्तनं न क्षमते जलध्यादौ तु पूर्वपदमेव॥ वडवा राम॰
नलादौ चोत्तरपदमेव॥ यद्यपि असमर्थस्यैवाप्रयुक्तादयः केचन भेदास्तथाप्यन्यैरलंकारकारै ४२

वियोगेन दर्शिता इति भेदप्रदर्शने नोदाहृतं स्यादिति च विभज्योक्ताः ॥ ५० ॥ प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविस
र्गं विसंधि हतवृत्तं । न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तं ॥ अर्द्धान्तरैकवाचकमभवन्मत
योगमनभिहितवाच्यं ॥ अपदस्थपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतं ॥ भग्नप्रक्रममक्रममतपर
मार्थं च वाक्यमेव । तथा । रसानुगुणत्वं वर्णानां वक्ष्यते ॥ तद्विपरीतत्वं प्रतिकूलत्वं ॥ यथा शृंगारे ॥ अ
कुंठोत्कंठया पूर्णमाकंठं कलकंठि मां ॥ कंबुकंठ्याः क्षणं कंठे कुरु कंठार्तिमुद्धर ॥ रौद्रे हे ३ सोऽयमरा
तिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः क्षत्रादेव तथाविधः परिभवः तातस्य केशग्रहः ॥ तान्य
वाहितशस्त्रघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ॥ अ
त्र हि विकटवर्णत्वं दीर्घसमासत्वं चोचितं ॥ यथा ॥ प्रागप्राप्तनिशुंभशांभवधनुर्द्वैधाविधाविर्भवत्क्रोधप्रेरि
तभार्गवभुजस्तंभापविद्धः क्षणात् ॥ उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलस्त्वत्कंठपीठातिथिर्येनानेन जगत्सु खं

४३ इपरशुईर्वोहर॰ रव्याप्यते ॥ यत्रत्तनक्रोधस्तत्र चतुर्थपादाभिधाने तथैव शब्दप्रयोग॰ ॥ उपहतॐत्वंप्रासोलुप्तोवादिविसर्गो
43 यत्रतत्र ॥ धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोत्र स॰ ॥ यस्य भृत्यावलोऽस्ति कोऽभक्ता वुद्धिप्रभाविता॰ ॥ संधेयैवैंनत्यं विश्लेष
योऽस्त्री लत्वंकपत्वं वा ॥ अघोपथा ॥ राजाद्विमांतिभवतश्चरिताति तंद्रोघुतिं दधति याति रसातले त॰ ॥ धीरो वेले अति
तते उचितार्थवत्त्री श्रान्तन्वतीवि जयसंपदमेत्य मात॰ ॥ यथा वा ॥ तत उद्धितउद्दामहाराहारिभुति उच्चैरुदयाचला
द्रिवेंदु॰ निजवंशाउदात्तकांतकांतिर्वतमुक्तामसीव चकास्य नर्घ्यं॰ ॥ संहितां न करोमीति स्वेच्छया सकृदपि होष
प॰ ॥ प्रगृह्यादिहेतुकत्वेन त्वसकृत् ॥ वेगाहृद्वीयगगने वलंडामरवेष्टित॰ ॥ अपमुडीयते पत्री ततो त्रैव उविंकु
त्र ॥ अत्र संधावश्लीलता ॥ उद्धीसा यत्र तत्र वीली मर्वंत्ते चार्ववस्थितिः॰ ॥ नात्रर्जुपुज्यते गंतुं शिरो नमयतन्मना
क् ॥ हतोलक्षणानुसरणो प्यपशब्दं ॥ अप्राप्तगतु भावांतल्लघु ॥ रसाननगुणांवदंत्यपत् ॥ क्रमेणोदा ॥ असततम राम.
मतकः संहेहो मधन्यपि नान्यथा मधुरमधिकेवृ तस्यापि प्रसत्त्वरसंफले ॥ सकृदपि पुनर्मध्यस्य॰ ॥ सत ४३

इसांतरविज्ञनोवहनुपरिहान्यत्वात्तु: स्यात् प्रियापाहशनच्छदात्। अत्रेयाहिहास्यास्वाहित्यमुक्तयं॥ यथावाजंपरिह
रिउंतीइइमणअंपिरणाहुहरन्नराणगुरोणअहरणवरजासहोसोपाडिवक्खवेहिंघिपडिवस्सो। अत्रहितीपतनीपग
णोसकोरमकारो॥ विकसितसहकारभारहारिपरिमलेगुंजितपुंजितद्विरेफ॰॥ नवकिसलयचारुचामरश्री
हरतिमुनेरपिमानसंवसंत॰ अत्रहारिपरिहितसौरभेतिपाठेपुरुत॰॥ पेथापाया। अस्यान्यस्यागुणारत्तरोहणमु
वोधव्याम्हइन्ये.रसासंभाराः खलुतेन्यएवविधिनायेरेवसृष्टोपुवा॥ श्रीमत्कांतिजुषाद्विषांकरतलान्स्त्रीणांनि
तंवस्थलाद्दृष्टेयत्रपतंतिमूढमनसामस्त्रा।णिवस्त्राणिच॥ अत्रचअस्त्राणिवस्त्राणयेपीतिपाठेलघुरापिगु
उलंमनते॥ हान्यपहावुधहाकविवंधोदिमसहमसमाअयहेवामुग्धविदग्धसमासमरालकासिगत॰ कवयंवनवे
ते॥ हास्यरसव्यंजकमेतद्वत्तं॥ न्यूनपदंयथा॥ तथाभूतांदृष्ट्वानृपसदसिपांचालतनयांवनेव्याधैःसार्द्धंसुचिरमु
षितंवल्कलधरैः॥ विराटस्यावासेस्थितमनुचितारंभनिभृतंगुरुः खेदंखिन्नेमयिभजतिनाद्यापिकुरुषु॥
अत्रास्माभिरितिखिन्नइत्यस्मात्पूर्वंमित्यामिति च॥ अधिकंयथा॥ स्फटिकाकृतिनिर्मल॰ प्रकामंप्राप्त। संक्रां
तनिशातशास्त्रतत्व॰॥ अविरतबहुसमान्वितोविक्रियथाभिमतिमल्लाललमप॰ काविक॰सकोपि। अत्राकृतिशब्द॰॥ यथा
वा॥ इहमनुचितमक्रमश्चपुंसांयदिहजरास्वपिमान्मथोविकार॰॥ यदपिचनकृतंनितंबिनीनांस्तनपतना

वपुषि जीवितं रत्नं वा॥ अत्र कृतमिति। कृतं प्रस्तुतप्रक्रमभंगमावहति॥ तथा वा यदपि च नवकुरंगलोचनानामिति पाठे
तिरणकाहेवप्रतीतिः॥ कथितं यथा॥ अधिकरतलतल्पकल्पितस्वापलीलापरिमिलननिमीलत्पाण्डिमा गंडपा
ली॥ सुतनुकथय कस्य व्यंजयत्यंजसैव स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकं॥ अत्र लीलेति पतत्प्रकर्षं यथा॥ क
पः॥ कुत्र नष्ठ धुरापि तत्करी घोरघोरघुरे त्कटकर ॥ कः॥ कं कमलाकरं विकमलं कर्तुं करी नोधतः॥ केके कानिवं
नान्यरणप महिषानो न्य लपे पुष्पन्तः॥ सिंही स्नेह विलासवद्धवृतिः॥ यं वाननोवर्त्तते॥ समाप्तपुनरात्तं कं यथा॥ क्रो
णाः॥ स्मरकार्मुकस्य सुरतक्रीडापिकी नां रवो झंकारो रतिमंजरीरमधुलिहां लीलावकोरीध्वनिः॥ तन्वाङ्ग
चुलिकापसारराभुजाक्षेपस्खलत्कंकणाक्वाणः प्रेमतनोतु वोनववयोलास्याय वेणुस्वनः॥ द्वितीयार्द्धंगते
कवाचक इति पं प्रथमार्धं यथा॥ मसृणचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि धर्मः क
ठोरः॥ तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुपूर्णैः पथिपथिकवधूभिः॥ शिक्षितावीक्षिता च॥ अभवन्मतद
व्यापोगः॥ संबंधो यत्र॥ येषां तास्त्रिदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभिर्लीलापानभुवश्च नंदनतरु
च्छायाः प्रासुयैः कल्पिताः॥ येषां हुंकृतयः कृतामरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां किं तैस्त्वत्परितोषकारि विहितं किंचित्तवाहो चितं॥ अत्र गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः॥ समता स्यादिह प्रतानयेन यच्छदनि दैवतानाम

र्थानां वरस्य परमस्य समन्वये पैरित्यत्र विशेष्यस्याप्रतीतिरिति रूपाचारिभिरिति पाठे प्रयुज्यते समयचतुष्टये ॥ यथा
वा ॥ त्वमेवं सौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः । अपि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदि
ति सुभगे संवदति वामतः शेषं यत्स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥ अत्र द्व इत्यत्र तदिति तदानीमित्यत्र यदिति वक्तव्ये
नेनास्ति चेत्स्यादिति तत्पक्षे पाठः ॥ यथा वा ॥ संग्रामांगणमागतेन भवता चापे समारोपिते देवाकर्णय ये
न येन सहसा यद्यत्समासादितं ॥ कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला की
र्त्या च लोकत्रयं ॥ अत्राकर्णनक्रियाकर्मत्वे कोदण्डं शरानित्यादि । वाक्यार्थस्य कर्मत्वे कोदण्डः शरा इति प्राप्तं
॥ न च पद्यस्यार्थस्य हि शेषणं वा कोदण्डादि न च केनेत्यादि प्रश्नः ॥ यथा वा चापाचार्यस्त्रिपुरविजयीत्यादौ भा
गविनिर्हाया तात्पर्यं कृतवतेति परत्वमापतीयते ॥ कृतवत इति पाठे समतयोगो भवति । यथा वा । वक्तारो वयमलिज्ज
सभावात कर्मापि हे खो हरिः संग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता ॥ कौरव्याः पशवः प्रियापरि
भवक्लेशोपशान्तिः फलं राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं यशो दुन्दुभिः ॥ अत्र द्वन्द्वे सति समासे गुणीभू
तं इति न तथा सर्वैः सह संप्रयुज्यन्ते ॥ तथा जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः प्रत्यग्रालक्तकाभा
प्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ॥ भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापीसंभूताम्भोजशोभां वि

का०प्र० ४५ दृधहमिनवो हंउपादे भवान्याः॥ अत्र हंउपाद्यानातिजननं प्रतीयते। मत्सारानीसंबंधिनी तु विवक्षिता॥ अव
रणबक्रव्यमनुक्तं पृत्रयथा॥ अप्राकृतस्य चारितातिशये च्छहृष्टेरस्य मुहूर्तैर्मपदृतस्य तथापिनाख्या॥ कोप्येष
45 वीरद्विःशुकाकृतिरग्रेपमाहात्म्यमारस्त्रद्रामपठ पदार्थः॥ अत्रापदृतोस्मीति अपदृतत्वस्याविधिर्वाच्यः त
थापीत्यस्याद्वितीयवाक्यगतत्वेनैवोपपन्नेः॥ यथा वा॥ एषो हमद्रितनया मुखपद्मजन्मा प्राप्तः सुरासुरम
नोरथदूरवर्त्ती॥ स्वप्नेतिउद्घटनाधिगताभिरूपलक्ष्मीफलामसुरराजसुतेतिविक्षाय॥ अत्र मनोरथानाम
पिदूरवर्त्तीति अप्यर्थो वाच्यः॥ यथा चात्वपिनि वहूरतेः प्रियवादिनं प्रणयभंगपराङ्मुखचेतसः॥ कम
पराधलवं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः॥ अत्र अपराधस्य लवमपीति वाच्यं॥ अस्थाने स्थाप
दं यथा॥ प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसन्निधौ निवेशितां वक्षसि पीवरस्तने। स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां वस
न्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि॥ अत्र काचिन्न विजहाविति वाच्यं॥ यथा वा॥ लग्नः केलिकचग्रहश्लथजटालम्बे
न निद्रान्तरे मुद्रांकः [illegible]ति कंधरेंदुशकलेनान्तः कपोलस्थलो। पार्वत्या नखलक्ष्मशंकितसखीनर्मस्मि
तव्रीडया प्रोन्मृष्टः करपल्लवेन कुटिलाताम्रच्छविः पातु वः॥ अत्र नखलक्ष्मेत्यतः परं कुटिलाताम्रेति रा०म०
वाच्यं॥ अस्थाने स्थपदमासं यथा॥ अमापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगि ४५

तिक्रोधादिवालोहितः॥ प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात् स्फुल्लत्कैरवकोशनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं
शशी॥ अत्र क्रुद्धस्योत्कर्षो समाप्तोऽपि पुनः केवलेनोत्कर्षोऽनुक्तः॥ संकीर्णं यत्र वाक्यान्तरपदानि वाक्यान्तरमनुप्रवि
शन्ति॥ यथा॥ किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणेमं॥ ननु मुञ्च हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपं॥ अत्र पादग
तं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि॥ इमं कण्ठे गृहाण मनसस्तमोरूपं कोपं मुञ्च एकवाक्यतायां युक्तमिति भे
दः॥ गर्भितं यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति। यथा। परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः॥ वदामि
भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन॥ अत्र तृतीयः पादो वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्टः॥ यथा॥ लग्नं रागावृताङ्ग्या सुदृढमि
ह ययैवासियष्ट्यारिकण्ठे मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती॥ तत्सक्तोऽयं न किंचिद्गणयति विदितं ते
ऽस्तु तेनास्मि दत्ता भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिव गतेत्यम्बुधिं यस्य कीर्तिः॥ अत्र च विदितं तेऽस्त्विति कृते ते स्त्विति
कृते एतत्प्रस्तुतलक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्धमतिकृत्॥ मंजीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु च कूजितप्रभृति॥ स्त
नितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखं॥ इति प्रसिद्धिमतिक्रान्तं॥ यथा॥ महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्त
कप्रचण्डघनगर्जितप्रतिरवानुकारी मुहुः॥ रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः कुतोऽद्य समरोदधेरयम
भूतपूर्वः पुरः॥ रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धो न तु कविशेषणे सिंहनादे॥ भग्नप्रक्रमं प्रक्रमो भग्नो यत्र यथा॥ नाथे निशा

का॰ म॰ पानियतेर्नियोगाहसंगतेहं न निशायियाना॥ कुलांगनानां हि दृशानुरूपं नातश्चपरं भइतं रशामत्ति। अत्रगतेति
४६ प्रक्रांते पानेति मक्कतेऽ। गतानि शायीति नु पुक्तं॥ ननु नेकं पदं हि: प्रयोज्यं प्रायशो त्यन्यत्रकथितं पदं दुष्टमिति चे
४६ है वोक्तेऽ। न त्कथमेकस्य यदस्य हि ऽ प्रयोगऽ॥ उच्यते। उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो विषय एकपदं हि ऽ प्रयोगाति
षेधस्यतद् इति नु विषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषऽ॥ तथा हि। उदेति सविता ताम्र स्ताम्र एवास्त
मेति याव॥ संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता। अत्र रक्त एवास्तमेतीति पदं हि क्रियेत। तदा पदान्तरप्रतिपादि
तऽ सएवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानऽ प्रतीतिं स्थगयति॥ यथा वा। पद्मोधि जरं तुरुख वलिसया वा म
या पावा मनुष्य संख्या मतिव र्तिनं वा। नितुल्स्तु का। नामभियोगभाजां समुल्लुकेवांक मुयेतिसिद्धिऽ॥ अवंनुमत्य
स्या स्तुख मीहितुं देति पुक्तं। ते हि मालमममामे स्यपुन ऽ प्रेक्ष्य चप्रलिनां। सिंहू वास्मैति वेघार्यं नहि स्थपाऽख
मुघपुऽ॥ अत्र सर्वनाम्नऽ। अनेन विस्पष्टा इति नु वाच्यं॥ महीभतऽपुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिं
॥ अनंतपुष्पस्य मधो हि चूते द्विरेफमाला सविशेष संगा॥ अत्र पर्यायस्य महीभृगतोपलतो पौतिपुक्तं॥ अत्रस
स्यापि पुत्रेकन्यारूपे प्यपत्ये सत्येहेम्नु हितिके चित्सम पंचते॥ विपदोभि भवं त्या विरामे रहपत्या पद्धुपेलमा
येति हि॥ निपतालघुता निरपतेरगरीया त्तपहन्त पश्चियऽ॥ अत्रापसर्गस्य पर्यायस्य च॥ तदभिभवऽ कुरुतेति रा॰ म॰ ४६

रायतिं लघुतां भजते निरायति लघुताभाक्पदं त्वयि श्रियः ॥ इति नियुक्तो । काचित्कीर्तिर्गोरजोभिर्दिवमनुविहधौ मंदहव
क्त्रैंदुलक्ष्मीरश्रीकः ॰ काष्ठिहं तर्हिशादुवहधिरेहाहमुन्नेतसन्नाथ ॥ अत्र मुखोत्याद्बान्या ॰ प्रतिपदमपरामभिव
ल्कंपमानाप्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति प्रशोभाविनायं ॰ शांत्यं स्तु ॥ अत्र वचनस्य । कोष्ठिल्को गोरजोभिर्दिवमनु
विहधुमंदहवक्त्रैंदुशोभानि ॰ श्रीका इति ॥ कंपमान इत्यत्र कंपमीप्रुशिति च पठनीयं ॥ गाहंतां महिषा नियानसलिलं शृंगैर्मु
हुस्ताडितं छायाबद्धकदंबकं मृगकुलं रोमंथमभ्यस्यतु ॥ विस्त्रब्धैः ॰ क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः ॰ पल्वले विश्रांतिं ल
भतामिदं च शिथिलज्याबंधमस्मद्धनुः ॥ अत्र कारकस्याधिष्ठाररचयंतु स्तं करवाम् उस्ताक्षतिः मिति पठनीयं ॥ अकलि
ततपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नि यशोनिधाववितथमदाध्मातेरोषान्मुनावभिधावति । अभिनवधनुर्विद्याहर्पक्षमाय च कर्मतो
स्फुरति रभसात्पाणिः पादोपसंग्रहणाय च । अत्र क्रमस्याभावो यः संग्रहणाय चेति दर्शवाच्यं । एवमप्यनाप्यनुसंतेव्यं । अ
धिविधमान ॰ क्रमो मत्वा हृदयंगतं सा प्रतिशोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिन ॰ कलावृत्साकांतिमतीकेलावलस्त्व
मस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ अत्र त्वं शब्दादनंतरं च्वकारो प्रयुक्तः ॥ यथा वा ॥ आक्रांतिस्त्विं राजे यं तवभुजयुगले
नाप्यहोपाकरश्रीवत्रे पार्श्वेन सधेपाप्रतिव मातिमहाकुहेनोरवड्डुं ॥ आज्ञे ये सर्वगाते विलमातिचपन ॰ किंमपा
वद्धपोते मोच्येवेत्यप्रकोपा ॰ शिक्रा सितयापस्यकी स्पीमपातं ॥ अत्र वेत्यप्रोच्येतिन्याय्यं । तथा लग्ने रागावतो ये स्याहै

का॰प्र॰ इतिश्रीनिधेशादितिवाच्यं।अमतःप्रकृतिविरुद्धःपरोऽर्थोयत्रायथा।राममन्मथशरेणताडितादुःसहेनहृदयेनि
५७ शाचरी॥गंधवद्रुधिरचंदनोक्षिताजीवितेशवसतिंजगामसा॥अत्रप्रकृतेरसेविरुद्धस्यशृंगारस्यव्यंजकोपरोऽर्थः॥
अर्थदोषानाह॥अर्थोपुष्टःकष्टोव्याहतपुनरुक्तदुःक्रमग्राम्याः॥संदिग्धोनिर्हेतुःप्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्चाअन
57 वीकृतस्सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्तः।साकांक्षोपदमुक्तःसहचरभिन्नःप्रकाशितविरुद्धःविध्यनुवादायु
क्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोश्लीलः।दुष्टइतिसंबध्यते।क्रमेणोदा॥अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविश्रमानंदः॥
मरुल्लासितसौरभकमलाकरहासकृद्रविर्जयति॥अत्रातिविततत्वादयोऽनुपादानेपिप्रतिपाद्यमानमर्थंनबाधंतइत्य
पुष्टाः।नत्वसंगताःपुनरुक्तावा।सदामध्येयासामियममृतनिःस्यंदसुरसासरस्वत्युद्दामावहतिबहुमार्गापरिमलंप्रसादं
ताएताघनपरिचिताःकेनमहतांमहाकाव्यव्योम्निस्फुरितमधुरायांतुरुचयः॥अत्रयासांकविरुचीनांमध्येसुकुमार
विचित्रमध्यमात्मकत्रिमार्गाभारतीचमत्कारंवहतितागंभीरकाव्यपरिचिताःकथमितरकाव्यवत्प्रसन्नाभवंतु॥यासा
मादित्यप्रभाणांमध्येत्रिपथगावहतितावद्घनपरिचिताःप्रसन्नाःभवंत्वितिसंक्षेपार्थः॥जगतिजयिनस्तेतेभावान
वेंदुकलादयःप्रकृतिमधुराःसंत्येवान्येमनोमदयंतिये॥ममतुयदियंयातालोकेविलोचनचंद्रिकानयनविषयं राम॰
जन्मन्येकःसएवमहोत्सवः॥अत्रेंदुकलादयोयंप्रतिपक्षत्वप्राप्ताःसएवचंद्रिकात्वमुत्कर्षार्थमारोपयतीतिव्याहत ५७

त्वे। कृतमनुमतेहर्षंवापैरिहं गुरुपातकंमनुजपप्रभुमिति॥ मैथ्याहै मविप्रिरिजुधापुवै ४॥ नरकरि पुराणा साहूतेषां समीमक्कि
रीटिनामयमस्यः मेहैामासै ४ करोमिहि शांव त्तिमि स्मादि। अर्जुनाजुंनेति भवद्दिरि तिचेशु केसमीम क्किरीटिनामिति कि
रीटिपद्दार्थ ४ पुनरुक्त ४॥ मथावा। अस्त्रज्वालावली ८ प्रतिवलजलधेरतरैवीपमारो सेनानानाश्वे स्थिते स्मिन्नम
मपितरिपुरौ सर्वधन्वीस्वरायां॥ कर्णालंसंभ्रमेण ब्रजकपममरंमु चहार्हि क्यशंकोतातेचापाहिती पेवहतिर राधुर्ये
कोमयस्यावका श ४॥ अत्रचतुर्थपाद वाक्यार्थ ४॥ भूपालरत्नति हैन्यप्रहानेप्रष्येनोत्सवो विश्रापणापतुरगे
मे मातंगे चामहाल सं॥ अत्रमातंगेवामहालसं॥ अत्रमातंगस्य प्राद्रि: हैज्ञोन्पाप्य ४॥ स्वपितिपावहपंनिक देजुन ६ स्व
पिमिताव हे कि मपेतिने॥ तहपिसांप्रतमाहा॥ रकूरंयात्वरितमनुमेहं चयकुं चिंता एषो ऽविहगधः। मात्सर्यमुत्सापेत्या
हि। अत्रप्रकरणाद्यभावेसंदेह ४। ज्ञांतभंगमन्येतरा मिधानेनु निश्चयप ४॥ गहीतंयेनासो: परिमवभयान्नोचि
तमपि प्रभावाद्यस्या भून्नारतुतेवकु स्मिल्लविषयं ४॥ परिखतेनैन तुमासिस्तुन ओका न्नतुभया द्विमोस्येश
स्त्रत्वामहे मधिने ४ स्व सिभवतेऽत्र। द्वितीय शस्त्रमोचनेहेतुर्नौपात्र ४॥ इहतीके नो कंकयपमकमला मंकवद
नेपहेतपहेत स्विनहे मथकदकेमितेधेत्से रवतुधि पं॥ इहंनु तइहेतन ४ साक्षधात्र मत्तापरमा स्त्रस्मर तिभुवा
नवभीताचक्रेकारकेमलम लेविनिहितो अत्र त्रकामस्यचक्रेलोक्ककेऽप्रसिद्धं। उपपरिहरंगा ह्यावध्यापि ४

का.प्र. परित्यजता ध्रुवगात्रस्मरशिम्पतो मार्गीस्त्राव न्हृदव म्दिगिहे श्यतं॥ इह हि वि हितो रक्षा ज्ञोत दुकपापिहना
४८ ज्ञापा चरणान लिन न्यासोऽयं च नन्तवांकुरकचुक॥ पाका घातेना ज्ञोकपुष्पो द्रुमभक्षा विषमसिद्धः॥ नप्रनंरकु
48 रोद्रुमः॥ स्तुमितवसना लेकारापांक हा बनकोमुहीमह सिन्धुहृदि स्वैरं पंयोगतो स्तमभद्र द्विध्रुवः॥ तदनु भवनतः
कीर्तिः केनाथगीयतये नसाप्रियमहसमगान्मुक्ता शंका धनासिश्रुभप्रदः॥ अत्रामत्तीपि कीर्त्ति ज्योत्स्नावतप्रका
शान्तपाकथितेकीर्त्तिः केनाथगीयतयेनसाप्रियमगहमगान्मुक्ताशंका धनासिश्रुभप्रदः॥ अत्रामत्तीपि कीर्त्तिर्ज्योत्स्ना
वतप्रकाशान्तपाकथितेति लोकविरुद्धमपि कविप्रसिद्धेर्नदुष्टं। सद्दशा मानि शीधिन्यांसकलेवाससांकेध्वः॥ नाना वि
धानि शास्त्राणि व्याचष्टे च श्रृणोति च॥ नहोपरागं विना राजौस्तानं धर्मशास्त्रे विरुद्धं॥ अनन्यसहज्ञापस्य वल्लवाहोः
समीक्ष्यतो वाङ्गुणापानुसरति स्तस्य सत्संसातिः प्रयोजना॥ एतद्द्वयं शास्त्रेण॥ विधायहरे केद्र रमनंगांगतां मगना।
वभारकांतेन क्लांतां करजोल्लेखमालिकां केयूरपदेन स्वस्रते नविहितं। अष्टांगयोगपरिशीलनकीलेते नद्वस्ताध सि
द्धिसविधं विद्ध्वद्धि हरे आसाद्य नत्वमिमतामधुना विवेकख्यातिसमाधि धनमोलिमणिविंभुक्ते॥ विवेकख्या
ति संप्रज्ञातः पश्चाद्ससंप्रज्ञातस्ततो मुक्तिः ननु विवेकख्यातो। एवंविधांतरे रविदि तुद्धमहाहार्थ्यं प्राप्सा अपि च राम.
सकलकामदुघास्ततः किं हृतेयदेशिरसि विद्धिपतां ततः किं॥ संतर्पिता प्रणयिनो विभवैस्ततः किं कल्पस्थितं तनुभृ ४८

तांतनुमिष्टमतः कि॥ अत्र ततः किं ततः किमिति निनवीकृतं॥ तन्नुयथापद्दिदृहत्यनलोत्र किमभूतं यद्दि चगोरवमद्दिषु
किं तत ४॥॥ लवणाम्भुसद्देवपयोनिधे ४ प्रकृतिरेवसत्तामविषादिता॥ यत्रानुल्लिखिताक्षमेवनिश्चिलेनिमीलमेतद्दिधे
नुत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपिन्यक्कारकोटिः परापाताः प्राणमतां मनोरथगतो उल्लंघ्ययत्संपदस्तस्यामासमरागीकृता
न्नमस्तुमरागोरत्नमत्वमेवोचितं॥ अत्र छायामात्रमरागीकृता न्नमस्तुमरागोस्तस्या न्नमत्तैवो चितेतिसनियमवाच्यं॥ नक्रौमो
जं सरस्वत्यधिवसतिसदा शोणएवाघरसेवाहः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणाय दृष्टिभिः स्मितास्तेसमुद्र ४॥ वाहितत्वन्य ४
पार्श्वमेता ४ प्रणामपिभवतो नैवमुंचन्त्यमीक्ष्णास्वच्छेन्नमीनसेस्मिन्कथमवनिपतेतेउपाना मित्तोप्र ४॥ अत्र शोणए
वेति नियमोनवाच्य ४॥ उपामांउपामलिमानमानयतेमोः सोऽहंमषीकूर्वकैर्मंत्रतंत्रमथप्रयुज्यहरनश्चेतोयलांना उचं॥
चंद्रंच रोपितस्तरणाच्चकरणउ ४ कृत्वा शिलापट्टके पेनद्युमहस्तमेहशाद्दिशस्तद्वक्रमुद्रंकिता ४॥ अत्र ज्योत्स्नो
मिति उपामा विशेषोवाच्य ४॥ ककल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारैरत्नान्यमूनि मकरालयमावमंस्थाः ४॥ किंकौस्तुभे
नविहितो भवतोनतामपामप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोपि॥ अत्र एकेनकिंनविहितो भवत ४ सनामेतिसामान्यं वाच्यं
॥ अर्थिखेप्रकटीकृतं तेपिनफलप्राप्तिः ४ प्रभोः प्रत्युतद्रुह्यन्दाशरथिर्विरुद्धचारितोयुक्तमसत्पाकस्त्वया॥ उत्कर्षंच
परस्यमानयसोर्विमानंसनं चात्मन ४ स्त्रीरत्नंचजगत्यतिर्ईशोमरवोहेवट कथमव्यति॥ अत्र स्त्रीरत्नमपेक्षितुमित्या

का॰प्र॰ कंक्षतिनहियास्येयतेनसंबंधोयोग्यः व्यवहितत्वात्॥ आज्ञाशक्रशिखामणिप्रणयिनीशास्त्राणिचक्षुर्नवंभक्ति
४९ र्भूतपतौपिनाकिनिपदंलंकेतिदिव्यापुरी॥ उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वयेचतदहोनेदृग्वरोलभ्यतेस्याच्चेदेषनरावणःक्क
५१ नुपुनःसर्वत्रसर्वेगुणाः॥ अत्रस्याच्चेदेषनरावणइत्यतएवसमाप्यं॥ श्रुतेनबुद्धिर्व्यसनेनमूर्खतामदेननारी
सलिलेननिम्नगा॥ निशाशशांकेनधृतिः समाधिनानयेनचालंक्रियतेनरेंद्रता॥ अत्रश्रुतादिभिस्तुल्यैःस
हचरैर्व्यसनमूर्खतयोर्निकृष्टयोर्भिन्नत्वं॥ लग्नंरागावृतांग्येत्यत्रविदितंतेस्त्वितिअनेनश्रीस्तस्मादपसरतीति
विरुद्धप्रकाश्यार्थता॥ प्रयत्नपरिवोधितःस्तुतिभिरद्यशेषेनिशामकेशवमपांडवंभुवनमद्यनिःसोमकं॥ इयंपरि
समाप्यतेरणकथाद्यदोःशालिनामपैतुरिपुकाननातिगुरुरद्यभारोभुवः॥ सुखेनशायितःचिराद्यसिवोध्य
सेमागक्षेः॥ अत्रशायितःप्रयत्नेनवोध्यस्यइतिविधेयं॥ यथावा॥ वाताहारतयाजगद्विषधरैराश्वास्यनिः
शेषितंतेग्रस्ताःपुनरभ्रतोयकणिकातीव्रव्रतैर्वर्हिभिः॥ तेपिक्रूरचमूरुचर्मवसनैर्नीताःक्षयंलुब्धकैर्दंभ
स्यस्फुरितंविदन्नपिजनोजाल्मोगुणानीहते॥ अत्रवाताहारादित्रयंक्रमेणवाच्यं॥ अरेरामाहस्ताभरण
भसलश्रेणिशरणस्मरक्रीडाव्रीडाशमनविरहिप्राणदमन॥ सरोहंसोत्तंसप्रचलदलनीलोत्पलसखेसखेदोहंमो राम॰
हंश्लथयकथयक्केंदुवदना॥ अत्रविरहिप्राणदमनेतिनानुवाद्यं॥ लग्नंरागावृतांग्येत्यत्रविदितंतेस्त्वित्युपसंहृतोपि ४९

तेनेत्यादिना पुनरनुपात्तः ॥ हंतुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ॥ यथासु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥ अत्र पु
व्यंजनस्यापि प्रतीतिः ॥ यत्रैकोदोषस्य प्रदर्शितस्तत्र दोषांतराण्यपि संति । तथापि तेषां तत्राप्राकृतत्वात्प्रकाशनेन कृतं
॥ कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिर्निर्मितिः सन्निधानादिबोधार्थं अवतंसादीनि कर्णाभरणान्येवोच्यते ॥ तत्र कर्णा
दृशादौ कर्णादिस्थितिप्रतिपत्त्यापे ॥ यथा ॥ अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणं ॥ तथैव शोभतेऽत्यंतमस्याः
श्रवणकुंडलं ॥ अत्र च बंधमधुरामोदप्रमोदितदिशस्ततः ॥ आपपुर्भृंगमुखराः शिरःशेखरशालिनः ॥ अत्र कर्ण
श्रवणशिरःशब्दाः सन्निधानप्रतीत्यर्थं ॥ विशीर्णाभिमुखारातिकराले संगरांतरे ॥ धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा स्वाधि
स्फुरितं तव ॥ अत्र धनुःशब्दः व्य आरूढ वावगतये ॥ अत्यंतं तु ज्या वधति ष्यटभजे नयस्य विनि ष्वसहकृपरंपरेण ॥ का
रागृहे निर्जितवासवेन लंकेश्वरेणोषितमाप्रसादात् ॥ इति केवलो ज्याशब्दः ॥ प्राणेश्वरपरिष्वंगविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ॥
मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयं ॥ अत्र मुक्तानामन्यरत्नामिश्रितत्वबोधनाय मुक्ताशब्दः ॥ सौंदर्यसंपत्ता
रुण्यं यस्यास्ते ते च विभ्रमाः ॥ षट्पदान्पुष्पमालेव कान्नाकर्षति सा सखे ॥ अत्रोत्कृष्टपुष्पाधिपेक्षया शब्दः ॥
नित्रवक्ष्यमपहाहिमालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभिधत्ते ॥ स्थिते चैतत्समर्थनं त्वलं कर्णावतंसादि वञ्जघनका
वैत्यादि प्रयुज्यते ॥ जगाद मधुरं वाचं विशदाक्षरशालिनीमित्यादौ क्रियाविशेषणत्वेऽपि नाविवक्षितार्थप्रती

का.प्र. ५० तिसिद्धेगतार्थस्यापि विशेष्यस्य विशेषणं हानार्थं प्रयोगः कार्य इति नयुक्तमुक्तं ॥ पुनरुक्तत्वे वा चरणत्रपरित्राणरहिता
५० भ्यामतिद्रुतं ॥ पादाभ्यां दूरमध्वानं व्रजन्नेपि न खिद्यत इत्यत्र द्वाहार्यो ॥ ख्यातेर्थे निर्हेतोरदुष्टता ॥ यथा चंद्रंगताप
50 द्मगुणान्नभुंक्ते पद्माश्रिता चांद्रमसीमभिख्यां ॥ उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥
अत्र रात्रौ पद्मस्य संकोचो दिवा चंद्रमसश्च निःप्रभत्वं लोकप्रसिद्धमिति न भुंक्ते इति हेतुं नापेक्षते ॥ अनुकर
णे तु सर्वेषां श्रुतिकटुप्रभृतीनां दोषाणां ॥ यथा मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययं । पश्येष च गावित्याह । सु
त्रामाणं यजेति चा वक्त्राद्यौचित्यवशाद्दोषोपि गुणः क्वचित्क्वचिन्नोभौ वक्तृप्रतिपाद्यव्यंग्यवाच्यप्रकरणादीनां
महिम्ना दोषोपि क्वचिद्गुणः ॥ क्वचिन्न दोषो न गुणः ॥ तत्र वैय्याकरणादौ वक्तरि प्रतिपाद्ये वा रौद्रादौ च
रसे व्यंग्ये कष्टत्वं गुणः ॥ क्रमेणोदाहरणानि ॥ दीधीङ्वेवीङ्समः कश्चिद्गुणवृद्ध्योरभाजनं ॥ क्विप्प्रत्य
यनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहिते न ते ॥ यदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्याविशारदं ॥ उपाध्यायं तदास्मार्षं समस्प्राक्षं
च संमदं ॥ अन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलकक्रूरक्वणत्कंकणप्रायप्रेंखितभूरिभूषणरवैराघोषयत्यंबरं पीतच्छर्दितरक्त
कर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लसद्व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धतं धावति ॥ वाच्यवशात् ॥ मातंगाः किमु वल्गितै
ः किमफलैराडंबरैर्जंबुकाः सारंगा महिषा मदं व्रजथ किं शून्येषु शूरा न के ॥ कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटे रम. ५०

हिमारेः शनैः सिंधुध्वानिनिर्ह्रुतेस्कुरतिपतङ्कुर्जितं गर्जितं॥ अत्र सिंहेवाक्येपनुषाः रादाः॥ प्रकरणवशात्।
यथा रक्ताशोककशोहरीक्वनुगतात्यक्तान्तरक्तं जनं नोद्वेषेति मुग्धे वचालपासि किं वा तावद्धन्तं शिरः॥ उत्के
टाघटमानषट्टदघटासंघट्टस्वच्छदन्तत्याहाहन्ति मां तरेणभवतः पुष्पोद्गमोयं कुतः॥ अत्रोरोविघट्टन
नेन कुपितस्य वचसि॥ क्वचिन्नीरसे न गुणो न दोषः॥ यथा॥ शीर्णघ्राणांघ्रिपाणीन्व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्त
घोषान्दीर्घाघ्रातानघाघैः पुनरपि घटयत्येकउल्लाघयन्यः॥ घर्मांशोस्तस्य चोतर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननि
र्विघ्नवृत्तेर्हंताघीः सिद्धसंघैर्विदध्यात्तु घनाः शीघ्रमंहोविघातं॥ अत्र प्रयुक्तनिहतार्थोश्लेषाहीनदुष्टो॥
यथा येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो यश्चोद्वृत्तभुजंगहारवलयो गंगां च योधारयत्॥ यस्याहुः
शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः पायात्स स्वयमंधकक्षयकरः सर्वदो माधवः॥ अत्र माधवपक्षे शश
शिमथंधकक्षयकरशास्त्रावप्रयुक्तनिहतार्थो॥ अप्रतीतं क्वचिद्गुणो यथा॥ स्तुरताराभगोष्ठ्या॥ तावल्लहानेविधि
नाविसर्जेहृदयस्याव्यपदेशः पिस्तुनयच्चेरहस्यवस्त्विति कामशास्त्रस्थितो॥ करिहस्तेनसंबाधे प्रविश्यांतर्विलो
डिते॥ उपसर्पन्ध्वजः पुंसः साधनांतर्विराजते॥ अत्र मकेयास्मुउन्नातो छूनमंदकपाटितोहरसन्निमे॥ लो
हिनीस्त्रीव्रणोसाक्रिरक्रिमेः कस्पजायते॥ निर्वीणावैरेहतनाः प्रशामाहरीरसांनेहंतुपोदुतनयाः सहमाधवे

ना॥ रक्तप्रसाधितभुव८ क्षतविग्रहाश्च स्वस्थाभवंत्कुत्रराजसुता८ सभृत्या८॥ अत्र भावस्य मंगलस्य चकं संदि
ग्धमपि वाच्यमहिम्ना कश्चिन्नियतार्थप्रतिपत्तिकरत्वेव्याजस्तुतिपर्यवसायित्वेगुणोयथा॥ पश्चात्पर्यस्य कापा
त्रं भूषितनि८ शेषपरिजनं देव॥ विलसत्करेणुगहनं संप्रतिसममावयो८ सदनं॥ प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्वैव
सत्यप्रतीतो गुणा८॥ यथा॥ आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ ज्ञानोद्रेकाद्विघटिततमोग्रंथय८ सत्व
निष्ठा८ यं वीक्षंते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्तं मोहांध८ कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणं॥ स्वयं वा परामर्शेय
था॥ षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा हृदि विनिहितरूप८ सिद्धिदस्तद्विदां य८॥ अविचलितमनोभि८ साधकै
र्मृग्यमाण८ स जयति परिणद्ध८ शक्तिभि८ शक्तिनाथ८॥ अधमप्रकृतियुक्तिषु ग्राम्यो गुणा८॥ फुल्लुकं ककलम
करसमं वहंति जे सिंदुवारविडवा मह वल्लहा ते॥ जे गालिदस्स महिसीदहिणो सरिस्सा ते किंच मुद्धविअइल्ल
पसूणपुंजा॥ अत्र कलमभक्तमहिषीदधिशब्दा ग्राम्याअपि विदूषकोक्तौ॥ न्यूनपदं क्वचिद्गुणो यथा॥ गाढा
लिंगनवामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमा सांद्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितंबांबरा॥ मा मा मानद माति मामल
मिति क्षामाक्षरोल्लापिनी सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किं॥ कचिन्न गुणो न दोषो८॥ य
था तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मन८॥ तां हर्तुं विबु

धहिक्षोपिव्यतमेशक्ता ४ पुरोवर्त्तिनासाचात्यंतमगोचरंनयनयोर्यातेतिकोयंविधिः४॥ अत्रापिहितेस्यातोनंतरनैनदृश्यतर
स्यैतेन्द्रनै४पदैर्विशेषवद्दूरकरणान्नगुणः४॥उक्ताप्रतिपत्तिः४पूर्वांप्रतिपत्तिंवाधतइतिनदोषः४॥ अधिकंपदंक्वचि
द्गुणः४॥यथा॥यद्वंचनाहितमतिर्बहुचाटुगर्भंकार्योन्मुखः४खलजनः४कृतकंब्रवीति॥तत्साधवोननविदंतिविदंति
विदंतिकिंतुकर्तुंवृथाप्रणयमस्यनपारयंति॥अत्रवदंतीतिद्वितीयमन्ययोगव्यवच्छेदपरं॥यथावा॥वदवदजितः४
सशत्रुर्नहतोजल्पंश्चतववास्मीतिचित्रंचित्रमरोदीहाहेतिपरंमृतेपुत्रेऽइत्येवमाहोलर्षभयाहियुक्तेवक्रोशि॥क
थितपदंगुणोलाटानुप्रासेअर्थांतरसंक्रमितवाच्येविहितस्यानुवाद्यत्वेच॥क्रमेणोदा॰ सितकरकररुचिरविभावि
भाकराकारधरणिधरकीर्त्तिः४॥पौरुषकमलाकमलासापितवैवास्तिनान्यस्य॥तालाजायंतेगुणाजालातेसहृदयै
हिघेप्पंति॥रइकिरणाणुग्गहिआइंहोतिकमलाइंजितेहिंयत्वंविनयस्यकारणंगुणप्रकर्षोविनयादवाप्यते॥गुणप्र
कर्षेणजनोनुरज्यतेजनानुरागप्रभवाहिसंपदः४॥पतत्प्रकर्षमपिक्वचिद्गुणः४यथा॥उद्दात्तेतेप्रागप्राप्तेत्यादौ॥स
माप्तपुनरात्तंक्वचिन्नगुणोनदोषः४यत्रनविशेषणमात्रदानार्थंपुनर्ग्रहणमपितुवाक्यांतरमेवक्रियते॥यथाऽत्रे
वप्रागप्राप्तेत्यादौ॥अपदस्थसमासंक्वचिद्गुणः४॥यथा॥उद्धात्तेत्यत्रकाशोकेत्यादौ॥गर्भितंतथैव॥यथा॥हुमिअवह
त्थिअरेहोणिरंकुसोअहविवेअरहिओवि॥सिविणेवितुमम्मिपुणोपत्तिहिभत्तिंणपसुमरामि॥अत्रप्रतीहीतिमध्येः२८

का॰प्र॰ प्रत्ययोत्पादनाय स्वमन्यदपि लक्ष्यासे दृश्यं। व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता॥ कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभा
५२ वयोः। प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः॥ अकाण्डे प्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः। अङ्गिनोऽननुसंधा
52 नं प्रकृतीनां विपर्ययः॥ अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः॥ स्वशब्दोपादानं व्यभिचारिणो यथा॥ सव्रीडा दय
ितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि॥ सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दी
ना कपालोदरे पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः॥ अत्र व्रीडादीनां वाच्यत्वं। व्यानम्रा दयितानने मुकु
लिता मातङ्गचर्माम्बरे सोत्कम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि॥ मीलद्भ्रूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपालोद
रे इत्यादि तु युक्तं॥ रसस्य स्वशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा वाच्यत्वं॥ अनुभावाः पर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना परि
हरति। रतिं मतिं लुनीते स्खलतितरां परिवर्तते च भूयः॥ इति वत निषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्म
ः॥ अत्र रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादावपि संभावात् कामिनीरूपो विभावो यत्नेन प्रतिपाद्यः॥ प्रसा
दे वर्त्तस्व प्रकटय मुदं सन्त्यज रुषं प्रिये शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते। क्रमेणोदा॥ तां मतंगजपमंगलश्रियं किंचिदुच्चभुज
मूललोकितां॥ नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः॥ आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिक्तव्य राम॰
क्तानुरागसुभगामभिराममूर्त्तिं॥ पश्यैष बाल्यमतिवृत्य विवर्त्तमानः शृङ्गारसीमनि तरंगितमातनोति॥ स्थायिनो य ५२

या॥ संप्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परं। ठत्कारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽभवत्॥ अत्रोत्साहस्य। कर्पूरधूलि
धवलद्युतिपूरधौतदिङ्मंडले शिशिररोचिषि तस्य यूनः॥ लीलाशिरोंऽशुकनिवेशविशेषक्लृप्तिव्यक्तस्तनोन्नति
रभून्नयनावनौ सा॥ अत्रोद्दीपनालंबनरूपाः शृंगारयोग्या विभावा अनुभावा अनुपर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना॥
परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्खलति तरां परिवर्त्तते च भूयः॥ इति वत विषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः॥
अत्र रतिपरिहारादीनामनुभावादीनां करुणादावपि संभवात्कामिनीरूपो विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः॥ प्रसादे वर्त्त
स्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषं प्रिये शुष्यंत्यंगान्यमृतमिव ते सिंचतु वचः॥ निधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं
न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः॥ अत्र शृंगारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्प्रकाशि
तो निर्वेदो व्यभिचार्युपात्तः॥ णिहुअरमणम्मि लोअणपहम्मि पडिए गुरुअणमज्झम्मि। सअलपरिहारहिअआ वणगमण
मेव महइ वहू॥ अत्र सकलपरिहारतिभ्रत्तरमणो लोचनपथे पतिते गुरुः॥ गणमध्ये सकलपरिहारशीला वनगमनमभिष्ट
तिवधूः॥ वनेगमने ज्ञातानुभावौ॥ इदं ध्वनाननपनव्योजेन चागमनं चेन्न दोषः॥ दीप्तिः पुनः पुनः॥ यथा कुमारसंभवे रति
प्रलापेषु॥ अकाण्डे प्रथनं यथा॥ वेणीसंहारे द्वितीयेंऽके अनेकसंक्षयप्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य॥ शृंगारवर्ण
नेच्छेदो यथा वीरचरिते द्वितीयेंऽके राघवभार्गवयोर्धारोधिरूढे वीररसे कंकणमोचनाय गच्छामीति राघवस्योक्तौ॥ अंग

का.प्र. स्याप्रधानस्य अतिविस्तरेणावर्णनंयथा॥ हयग्रीववधे हयग्रीवस्यांगिनोऽननुसंधानंयथा॥ रत्नावल्यांतुर्यंके वाभ्रव्या
५२ गमने सागरिकाया विस्मृतिः॥ प्रकृतयो दिव्या अदिव्याः दिव्यादिव्याश्च। वीररौद्रशृंगारशांतरसप्रधाना धीरोदात्तधीरो
53 द्धतधीरललितप्रशांता उत्तमाधममध्यमाश्चेति। रतिहासशोकाद्भुतान्यदिव्योत्तमप्रकृतिवद्दिव्येष्वपि किंतु रतिः संभोगशृं
गाररूपा उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया॥ तद्वर्णनं हि पित्रोः संभोगवर्णनमिवात्यंतमनुचितं। क्रोधं प्रभो संहर संह
रेति यावद्गिरः खे मरुतां चरंति॥ तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार॥ इत्युक्तवद्भ्रुकुट्यादिविकारव
र्जितः सद्यः फलदः क्रोधः॥ स्वः पातालगमनसमुद्रोल्लंघनाद्युत्साहो दिव्येष्वेवाऽदिव्येषु तु यावदवदानं प्रसि
द्धमुचितं वा तावदेवोपनिबद्धव्यं॥ अधिकं तु निबध्यमानमसत्यत्वेन प्रतिभासेन नायकवद्वर्तितव्यं न प्रतिनायक
वदित्युपदेशेन पर्यवस्येत्। दिव्यादिव्येषु तूभयथापि। एवमुक्तस्यौचित्यस्य दिव्यादीनामिव धीरोदात्तादीनाम
प्यन्यथावर्णनं विपर्ययः॥ तत्र भवन्भगवन्निति उत्तमेन नाधमेन मुनिप्रभृतौ न राजादौ भट्टारकेति। परमेश्वरेति च
न मुनिप्रभृतौ प्रकृतिविपर्ययापत्तेर्वाच्यं॥ एवं देशकालवयोजात्यादीनां वेषव्यवहारादिकमुचितमेवोपनिबद्ध
व्यं॥ अकृतेऽंगस्य रसानुपकारकस्य वर्णनं यथा॥ कर्पूरमंजर्यां नायिकया स्वात्मना च कृतं वसंतवर्णनमनादृत्य वं रा.म.
दिवर्णितस्य तस्य राज्ञः प्रशंसनं॥ ईदृशा इति। नापि कायादिप्रहारादिना नायककोपादिवर्णनं॥ उक्तं हि ध्वनिकृ ५२

ता। अतोनौचित्याद्दृतेनान्यद्रसभंगस्य कारणं॥ प्रसिद्धौचित्यबंधस्तु रसस्योपनिषत्परेति। इदानीं कश्चिद्दोषा अप्येत
इत्युच्यंते। तद्दोषः स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः क्वचित्॥ यथा। औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया तैस्तैर्बं
धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः। दृष्ट्वाग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा
शिवायास्तु वः॥ अत्रौत्सुक्यशब्दस्तदनुभावो न तथा प्रतीतिकृत्॥ अत एव दूराकृष्टसमित्यादौ व्रीडादेरनुभावानां विव
लितत्वादीनामिवौत्सुक्यत्वानुभावस्य सहसा प्रसरणादे रूपस्य तथा प्रतिपत्तिकारित्वाभावादुत्सुकमिति कृतं॥ स चापि हर्षवि
रुद्धस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणावहा। बाध्यत्वेनोक्तिर्न परं न दोषो यावत्प्रकृतरसपरिपोषकृत्॥ यथा। क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः
क्व च कुलमित्यादावत्र वितर्कादिषूद्भूतेष्वपि चिंतायामेव विश्रान्तिरिति प्रकृतरसपरिपोषः॥ पांडुक्षामं वदनं हृद
यं सरसं तवालसं च वपुः आवेदयति नितांतं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः इत्यादौ साधारणत्वेन पांडुताहीनामिति न विरुद्धं।
सत्यं मनोरमा रामाः सत्यं रम्या विभूतयः॥ किंतु मत्तांगनापांगभंगलोलं हि जीवितमित्यत्र धर्मस्य बाध्यत्वेनैवोक्तेः॥ जीवि
ताद्यप्यधिकस्यापांगभंगस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धं गरीयसा न तयोपात्तेन सदृष्टान्तमेव पुष्णाति॥ न पुनः शृंगाररसस्यात्र प्र
तीतिः॥ तद्गमप्रतिपत्ते नतु विनयोन्मुखीकरणमत्रापरिहार्यः॥ शान्तशृंगारयोरनैरंतर्यस्याभावात्॥ नापि काव्य
शोभाकरणं रसान्तरानुप्रासमात्राद्भूतथाभावात्॥ आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः॥ रसान्तरेण

तरितो नैरंतर्येण यो रसः।। वीरभयानकयोरेकाश्रयत्वेन विरोध इति प्रतिपक्षगतत्वेन भयानको निवेशयितव्यः। शांतशृंगा
रयोर्नैरंतर्येण विरोध इति रसांतरमंतरे कार्यं। यथा नागानंदे शांतस्य जीमूतवाहनस्य अहो गीतमहो वादित्रमित्यद्भुतमं
तर्निवेश्य मलयवतीं प्रति शृंगारो निबद्धः।। न परं प्रबंधे यावदेकस्मिन्नपि वाक्ये रसांतरव्यवधानाद्विरोधो निवर्त्तते
। यथा भूरेणुदिग्धान्नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः।। गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान्सुरांगनाश्लिष्टभु
जांतरालाः।। सशोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान्।। संवीजिताश्चंदनवारिसेकैः सुगंधिभिः
कल्पलतादुकूलैः।। विमानपर्यंकतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीं। निर्दिश्यमानांल्ललनांगुलीभिर्वीराः स्व
देहान्पतितानपश्यन्।। अत्र बीभत्सशृंगारयोरंतरा वीररसो निवेशितः।। स्मर्यमाणो विरुद्धोपि साम्येनाथ विवक्षि
तः।। अंगिन्यंगत्वमाप्तौ यौ तौ न दुष्टौ परस्परं। यथा। अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः।। नाभ्यूरुजघनस्प
र्शी।। नीवीविस्रंसनः करः।। एतद्भूरिश्रवसः समरभुवि पतितं हस्तमवलोक्य तद्वधूभिरभिहितं।। अत्र पूर्वा
वस्थास्मरणं शृंगारांगमपि करुणं परिपोषयति।। दंतक्षतानि करजैश्च विपाटितानि। प्रोद्भिन्नसांद्रपुलके भवतः शरी
रे।। दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि।। अत्र कामुकस्य दंतक्षतादीनि यथा चमत्का
रकारणानि। तथा जिनस्य यथा च परः स्मारी तदवलोकनात्सस्पृहस्तद्वदेतद्दर्शने मुनय इति साम्यविवक्षा।।

क्राम्यतः क्षतकोमलांगुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः पादैः पातितयावकैरिव पतद्बाष्पांबुधौताननाः ॥ भी
ता भर्तृकरावलंबितकरास्त्वच्छत्रुनार्योऽधुना दावाग्निं परितो भ्रमंति पुनरप्युद्यद्विवाहा इव ॥ अत्र चाटुके राजवि
षयारतिर्या प्रतीयते तत्र करुण इवांगारोप्यगमिति तयोर्न विरोधः ॥ यथा । एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ॥ एव
माशाग्रहग्रस्तैः क्रीडंति धनिनोऽर्थिभिः ॥ इति अत्र एहीति । क्रीडंति गच्छेति क्रीडंतीति क्रीडनायेत्युपयोगमनागमनयोर्न विरो
धः ॥ ॥ क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभितोऽप्याददानोंऽशुकांतं गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ॥
आलिंगन्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शांभवो वः शराग्निः ॥ इत्य
त्र त्रिपुररिपुभावातिशयस्य करुणोंगं ॥ तस्य तु शृंगारः ॥ तथापि न करुणे विश्रांतिरिति तस्यांगतैव ॥ अथवा प्राग्वद्यथा का
मुकस्त्वाचरंति स्म ॥ तथा च शराग्निरिति शृंगारपरिपोषिते न करुणो न मुख्य एवार्थ उपोद्बल्यते ॥ उक्तं हि गुणाः कृतात्मसं
स्काराः प्रधानं प्रतिपद्यते ॥ प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते इति ॥ प्राक्प्रतिपादितरूपस्य रसस्य रसांतरेण न विरोधो
नाप्यंगांगिभावो भवतीति रसशब्देनात्रस्थायिभाव उपलक्ष्यते ॥ ६२ ॥ ॥ इति काव्यप्रकाशे दोषदर्शनो नाम सप्तमउल्लास
ः ॥ ॥ एवं दोषानुक्त्वा गुणालंकारविवेकमाह ॥ ये रसस्यांगिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ॥ उत्कर्षहेतवस्ते स्युरच
लस्थितयो गुणाः ॥ आत्मन एव हि शौर्यादयो नाकारस्य यथा ॥ तथा रसस्यैव माधुर्यादयो न वर्णानां ॥ क्वचित्तु सौ

का.प्र. यौदिस्समुचितस्याकारमहत्त्वादेर्ङ्गि नाहाकारएवास्यस्मरइत्यादेर्व्यवहारादन्यत्रास्मरेयैविनताह्लतिस्वमात्रेणास्मरइतिका
५५ पिम्पूरे पिमर्त्तिलाघवमात्रेणास्मरइत्यविश्रांतप्रीतयोयथाव्यवहरंति॥तद्वन्मधुरादिरसव्यंजकस्तुकुमारवर्णानांमा
55 धुर्यव्यवहारप्रवृत्तेरमधुरादिरसांगानांसौकुमार्यादिमात्रेणामाधुर्यादिमधुरादिरसोपकारतानांतेषामसौकुमार्यादे
रमाधुर्यादिरसपर्यंतविश्रांतप्रतीतिवंध्याव्यवहारंति॥अतएवमाधुर्यादयोरसधर्माःसमुचितैर्वर्णैर्व्यज्यंतेनतुवर्णमा
त्राश्रया॥यथैषांव्यंजकत्वंतथोदाहरिष्यते॥उपकुर्वंतितंसंतंयेंगद्वारेणजातुचित्॥हारादिवदलंकारास्तेनुप्रासो
पमादयः॥येवाचकवाच्यलक्षणांगातिशयमुखेनमुख्यंरससंभविनमुपकुर्वंति।तेकंठाद्यंगानामुत्कर्षाधानद्वारे
णशरीरिणोपुपकारकाहारादयइवालंकाराः॥यत्रतुनास्तिरसःसउक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसिताः॥क्वचित्तुसंतमपिनोप
कुर्वंति॥यथा॥अपसारयघनसारंकुरुहारंदूरएवकिंकमलैः॥अलमलमालिमृणालैरिति।वदतिदिनानिशंबाला॥इ
त्यादौवाचकमुखेनमनोरागःस्त्रीत्वं विषमिवविसर्पत्यविरतंप्रमाथीति धूमं ज्वलतिविधुतःपावकइवाहितस्तिप्रत्य
गंज्वरइवगात्राणितइतोनमातातातस्त्रातुप्रभवतिनचावानभवतीत्यादौवाच्यमुखेनालंकारौरसमुपकुरुतः॥चि
त्तेविहट्टदिनखुट्टदिसागुणोसेज्जासुलुट्टतिविसट्टदिदिदिद्ध-मुहेस्तुवोलम्मिवट्टदिपअट्टदिविअकवेघेअरागेनट्टदिचि
रंतरुणीतरहीइत्यादौवाचकमोवालित्रैत्रगिगतेसरोनट्टयनेतामत्यतिक्रहत्तउमरेणुवीस्यदयितासत्तंपुरःसोरस राम. ५५

म॥ वक्राद्रेनवियोगिनाविसलतानास्वाताम्नोक्तितावत्केवलमर्गालेवतिहिताजीवस्यनिर्गछत४॥इत्यादौवाच्यमेवननुरसं।
अत्रविसलताजीवेनिरोद्धुनक्षमेतिप्रकृताननुगुणोपमा॥एवमेवगुणालंकारप्रविभाग४॥एवंसमवायवृत्त्याशौर्यादयः
संयोगवृत्त्याहारादयइतिगुणालंकाराणांभेद४॥ओज४प्रभ्रतीनामनुप्रासोपमादीनांचोभयोषामपिसमवायवृ
त्त्यास्थितिरितिगड्डुरिकाप्रवाहेणोषांभेदकथनमित्यभिधानमसत्॥यदप्युक्तंकाव्यशोभाया४कर्तारोधर्मागुणास्तद
तिशयहेतवस्त्वलंकाराइतितदपिनयुक्तं।यत४॥किंसमस्तैर्गुणैर्गीरो४काव्यव्यवहारउतकतिपयैर्यदिसमस्तैस्तत्कथमस
मस्तगुणागौडीयापाञ्चालीरीति४काव्यंस्यात्।अथकतिपयैस्तदा॥अद्रावत्रप्रज्वलत्यग्निरुच्चै४प्रायनुल्लसत्येषधूम४॥
इत्यादौओज४प्रभ्रतिषुगुणेषुसत्सुकाव्यव्यवहारप्राप्ति४स्वर्गप्राप्तिरनेनैवदेहेनवरवर्णिनि।अस्यारदच्छदरसोन्यक
रोतितरांसुधाम्इत्यादौविशेषोक्तिव्यतिरेकौगुणनिरपेक्षौकाव्यव्यवहारप्रवर्तकौ॥इदानींगुणानामेवाह।मा
धुर्यौज४प्रसादाख्यास्त्रयस्तेनपुनर्दश॥यथाक्रमेणालक्षणमाह।आह्लादकत्वंमाधुर्यंशृंगारेद्रुतिकारणं॥शृंगारेऽर्था
त्संभोगेद्रुतिर्गलितत्वमिव॥श्रव्यत्वंपुनरोज४प्रसादयोरपि।करुणेविप्रलंभेतच्छान्तेचातिशयान्वितम्॥अत्यंतद्रु
तिहेतुत्वात्॥दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजोवीररसस्थिति४॥चित्तस्यविस्ताररूपदीप्तत्वजनकमोज४॥वीभत्सरौद्ररस
योस्तस्याधिक्यंक्रमेणच॥वीराद्वीभत्सेततोपिरौद्रेसातिशयमोज४॥शुष्केन्धनाग्निवत्स्वच्छजलवत्सहसैवय४॥व्याप्नोत्य

का.प्र. त्वमसाहेसर्वत्रविहितस्मृति। अन्यद्दिशितव्याप्यामिह चिंतं॥ सर्वत्रेति। सर्वेषु रसेषुसर्वासु रचनासु चागुणाद्व्यापृतत्वमेषां
५६ वृत्ति४ शब्दार्थयोर्मता॥ गुणावृत्त्या उपचारेणतेषांगुणानां। आकारे शौर्यस्येवकुतस्त्यय एव नहशोयाहकिंचिदत्रभेव
56 स्येयद्दोषत्यागात्युरेथ्रिताः॥ आत्मेभजेत्तिदोष त्वंकुत्रचिन्नतत्तो हशातथाहि बहूनामपिपदानामेकपदवद्भासनात्या
प४ श्लेषः यथ्याशेहाचरोहक्रमनरूप४ समाधिर्पचविकटकत्वलक्षणोदारताय श्चौजोमिश्रित४ शोधित्यात्माप्रसा
दस्तेषामोजास्यतर्माव४॥ यथकूपदत्वरूपंमाधुर्यंभंग्यासाक्षाद्दुपात्तम्। प्रसादेनार्थव्यक्तिर्गृहीता॥ मार्गाभेदरूपा
समताक्वचिद्दोष४। तथ्याहिमातंगाः किमुवल्गितैरित्यादौसिंहाभिधानेमसृणमार्गत्यागोगुण४ कष्टत्वग्राम्यत्व
योदुष्टताभिधानात्तन्निराकरणेनायानुष्यरूपंसौकुमार्यमौज्वल्यरूपाकान्तिश्चस्वीकृता॥ एवंनदशशब्दगुणा४॥
पदार्थेवाक्यरचनेवाक्यार्थेचपदाभिधा॥ प्रौढिर्व्याससमासौचेतिप्रौढिरोजइत्युक्तं। तदेचित्र्यमात्रंनगुणा४॥ त
दभावेपिकाव्यव्यवहारप्रवृत्ते४। अपुष्टार्थत्वाधिकपदत्वानवीकृतत्वामंगलरूपाश्लीलग्राम्याणांनिराकरणेनसा
भिप्रायत्वरूपमोजोर्थवैमल्यात्मा प्रसाद४। उक्तिवैचित्र्यरूपंमाधुर्यमपारुष्यरूपंसौकुमार्यमग्राम्यत्ववपुरुदारता च
स्वीकृता। अभिधानस्यमानस्वभावो न्यूनलंकारेणारमधनिग्रणीस्तत्वव्यंग्याभ्यां वस्तुस्वभावस्फुटत्वरूपार्थव्यक्तिर्हीत्वरस रामः
त्वरूपाकान्तिस्वीकृतोक्रमकौटिल्यानुल्बणोपपत्तियोगरूपघटनात्मा श्लेषोविचित्रत्वममात्रम्॥ अवैषम्यरूपासमता ५६

द्वेषाभावमात्रेण गुणत्व॥ कथं तर्हि उन्मत्तोन्यप्रस्तावेऽन्यदभिदध्यात्॥ अपार्थस्यापि नैरन्तर्यच्छायायोगेन वा। यदि न भवति ह
अनिन्तः कथं काव्यमिति अपार्थद्विरूपसमाधिरपि न गुणत्व॥ तेन नार्थगुणा वाच्या॥ वाच्याः व क्तुन्यायाः प्रोक्ताः शब्दगुणाश्च
ये॥ वर्णाः समासो रचना तेषां व्यंजकतामिताः॥ के कस्येत्याह॥ मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू। अवृत्तिर्मध्यव
त्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा॥ टठडढवर्जवर्गाः कादयो मान्ताः॥ शिरसि निजवर्गान्त्ययुक्ताः॥ तथा रेफणकारौ ह्रस्वान्तरिता
विति वर्णाः॥ समासाभावो मध्यमः समासो वेति समासः। तथा माधुर्यवती पदान्तरयोगेन रचना माधुर्यस्य व्यंजिका। उदाहर
णं यथा॥ अनंगरंगप्रतिमं तदंगं भंगीभिरंगीकृतमानतांग्याः॥ कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तनानि
॥ योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययोः रेण तुल्ययोः॥ टादिः शषौ वृत्तिदैर्घ्यं गुम्फ उद्धत ओजसि॥ वर्गप्रथमतृतीयाभ्यां द्वितीयचतु
र्थयो रेफेण अधउपरि उभयत्र वा यस्य कस्यचित् तुल्ययोस्तेन तस्यैव संबंधः। टवर्गोऽथात् णकारवर्जः॥ शकारषकारौ दी
र्घसमासो विकटा संघटना ओजसः॥ उदाहरणं॥ मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्तेत्यादि। श्रुतिमात्रेण शब्दानां येनार्थप्रत्ययो भवेत्॥ सा
धारणः समग्राणां स प्रसादो गुणः स्मृतः॥ समग्राणां रसानां संघटनानां च उदाहरणं॥ यस्मिन्नानं पीनस्तनजघनसं
गादुभयतस्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितं। इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः कृशाङ्ग्याः संतापं
वदतीति बिसिनीपत्रशयनं॥ यद्यपि गुणपरतन्त्राः संघटनादयस्तथापि च॥ वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन क्वचित्॥

का॰प्र॰ चनादृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते॥ क्वचिद्वाच्यप्रबंधानपेक्षयापि वक्त्रौचित्यादेव रचनादयः॥ यथा॥ मंथायस्तार्णवांभः
५७ प्लुतिकुहरवलन्मंदरध्वानधीरः कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचंडः। कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पा
57 तनिर्घातवातः केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुंदुभिस्ताडितोयम्॥ अत्र न हि वाच्यः क्रोधाभिव्यंजकः॥ अभिनेयार्थं च का
व्यमिति तत्प्रति कृत्वा उद्धता रचनादयः॥ वक्ता चात्र भीमसेनः॥ क्वचिद्वक्तृप्रबंधानपेक्षया वाच्यौचित्यादेव रचनादयः॥
प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलनरयभवत्सैंहिकेयोपघातत्रासाकृष्टाश्वतिर्यग्वलितरविरथेनारुणेनेक्ष्यमाणम्॥ कुर्वत्का
कुत्स्थवीथीस्तितिमिवमउतांकं धरारंध्रमाजौ॥ झंत्कारैर्भीममेतन्निपतति वियतः कुंभकर्णोत्तमांगम्॥ क्वचिद्वक्तृवा
च्यानामनपेक्षया प्रबंधौचित्यादेव तथा आख्यायिकायां शृंगारेपि न मसृणाः॥ कथायां रौद्रेपि नात्यंतमुद्धताः॥
नाटकादौ रौद्रेपि न दीर्घसमासादयः॥ एवमन्यदप्यौचित्यमनुसर्तव्यं॥ ॥इति काव्यप्रकाशे गुणालंकारभेदनियतगु
णातिरीपो नामाष्टमउल्लासः॥ ॥गुणौ विवेचितेलंकाराः प्राप्तावसरा इति शब्दालंकारानाह॥ यदुक्तमन्यथा वाक्य
मन्यथान्येन योज्यते श्लेषेण काक्वा वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा॥ तयेति श्लेषवक्रोक्तिः॥ काकुवक्रोक्तिश्च॥ तत्र
पदभंगश्लेषेण यथा॥ नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि कश्चेतनो वामानां प्रियमादधाति हितकृन्नैवाबलानां ए॰म॰
भवान्॥ युक्तं किं हितकर्तनं ननु बलाभावप्रसिद्धात्मनः सामर्थ्यं भवतः पुरंदरमतच्छेदं विधातुं कुतः॥ अभंगश्ले ५७

षेण यथा। अहो केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता। त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचित्॥ काक्वा यथा। गुरुजनपरतंत्रतया
दूरतरं देशमुद्यतो गंतुं॥ अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ॥ वर्णसाम्यमनुप्रासः स्वरवैसादृश्येऽपि व्यं
जनसदृशत्वं वर्णसाम्यं॥ रसाद्यनुगतः प्रकृष्टो न्यासोऽनुप्रासः॥ छेकवृत्तिगतो द्विधा। छेका विदग्धाः वृत्तिर्नियतवर्ण
गतो रसविषयो व्यापारः॥ गत इति। छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्चेति। किं तयोः स्वरूपमित्याह। सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः।
अनेकस्यार्थाद्व्यंजनस्य सकृदेकवारं सादृश्यं छेकानुप्रासः। उदाहरणं। ततोऽरुणपरिस्पंदमंदीकृतवपुः शशी॥ द
ध्रे कामपरिक्षामकामिनीगंडपांडुतां॥ एकस्याप्यसकृत्परः। एकस्य अपि शब्दादनेकस्य व्यंजनस्य द्विर्बहुकृत्वो वा साद
श्यं वृत्त्यनुप्रासः। तत्र। माधुर्यव्यंजकैर्वर्णैरुपनागरिकेष्यते। ओजःप्रकाशकैस्तैस्तु परुषा। उभयत्रापिग्राहात्तां कोमला
परैः॥ परैः शेषैः। तामेव केचिद्ग्राम्येति वदंति। यथा। अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः॥ अलमलमालि मृ
णालैरिति वदति दिवानिशं बाला। केषांचिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः॥ एतास्तिस्रो वृत्तयो वामनादीनां मते वैदर्भीगौडी
पांचाल्याख्या रीतय उच्यंते॥ शब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः॥ शब्दगतोऽनुप्रासः शब्दार्थयोरभेदेऽपि तात्पर्यमात्रभेदा
ल्लाटानुप्रासः। एष पदानुप्रास इत्यन्ये। पदानां सः। स इति लाटानुप्रासः। यथा। यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिन
दीधितिस्तस्यापदस्यापि। अपि शब्देन सदृशतिसमुच्चीयते। उदाहरणं। वक्त्रं वरवर्णिन्यास्तस्याः सत्यं सुधाकरः सुधाकरः

का.प्र. क्ततुपनः कलकलं कविकलोभवेत्। इत्थावन्यत्रतत्रवा। तानि च सह स्थानयोः पादयोः एकस्मिन्नपि समासे भिन्ने वा समासे समासयोर्वा ना
५८ म्नः। प्रातिपदिकस्य ननु पदस्य सा न स्यां। सितकरकर उचिर विभाविभाकरा कारधर। राधरकीर्तिः। पौरुषकमला कमला सापि
58 तवैवास्ति नान्यस्यात्तदेवं पंच धामनः। अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः। यमकं समरसमोयमित्याद्यावेके
षामर्थवत्त्वेऽन्येषामनर्थकत्वे भिन्नार्थानामिति तिन्तवुच्यते वक्ष्यमित्यर्थे सतीयुक्तम्॥ सेति सरोरुहं इत्यादिवैतल्ल क्षणेपनतेनैवक
मेण स्थितानां॥ पादतद्भागवृत्ति तद्यात्यनेकतां॥ प्रथमो द्वितीयादौ द्वितीयस्तृतीयादौ तृतीयश्चतुर्थे प्रथमस्त्रिष्वपीति। स
प्रथमो द्वितीये तृतीयश्च तुर्थ इति॥ प्रथमश्चानुर्ये द्वितीयस्तृतीय इति द्वेतदेवं यमकेन सप्तभेदाः। अर्द्धावृत्तिः श्लोकावृत्तिश्चेति
द्वे द्विधा विभक्ते पादे प्रथमादिपादादिभागः। एवं च द्वितीयादिपादादिभागेष्वंतभागेऽन्तभागेष्विति विंशतिभेदाः। श्लोकांतरे हि
नभागावृत्तिः। त्रिखंडे त्रिंशत्। चतुःखंडे चत्वारिंशत्। प्रथमपादादिगतान्त्यार्द्धादिभागो द्वितीयपादादिगत आद्यादिभागे यम्य
त इत्याद्यर्त्वावृत्तानुसारेणानेकभेदाः। अन्त्यादिकमाद्यंतिकं तत्समुच्चयः। मध्यादिकमादिमध्यमंतमध्यांतिकं तेषां समुच्चयः॥
तथा तस्मिन्नेव पादे आद्यादिभागानां मध्यादिभागेष्वनियते च स्थाने आवृत्तिरिति प्रभूततमभेदम्॥ तदेतत्काव्यांत
दुर्भूतमिति नास्य भेदलक्षणं कृतमिति। दिङ्मात्रं तूदाहियते। सन्नारीभरणोमायमाराध्य विधुशेखरं। सन्नारीभर राम:
णोमायस्ततस्त्वं पृथिवीं जय॥ विनायमेनोऽनयतासुखादिना। विनायमेनोनयतासुखादिना॥ महाजनो दीयते मा ना ५८

साहं महाजनोऽ शीपतमानसा हरे ॥ सत्तां रंभरतोऽ वश्यमवलम्बितनतारवं सर्वहारराम सा नैषां ह्वानलसम स्थितस्थ ।
अनंतमहिमव्याप्तविश्वां वेधा न वेद यां ॥ या च मातेव भजते प्रणते मानवे दयां ॥ यदा ननोऽ यद्दानतो तया त्वयं नया
त्ययं शिवे हितो । शिवे हितोऽस्मरामि तां स्मरामि तां ॥ स्मरस्वनि फ प्रसादस्मे स्थितिरविन्नस्मरस्वति सरस्वति कुञ्जे च कु
ञ्जे च सरस्वति ॥ ससारसा के हर्ष्ये रणा कं हर्ष्येरा ससारसा ॥ सरन्नवा नाविभ्राराणा ना विभ्राराणा शरन्नवा ॥ मधुपराजि पराजि
तमानिनो जनमनः स्मरमनः सुरभिश्रियं ॥ अमरवारिजविलंबस्वरितताम्रततान्नवरां जगत् ॥ एव वैचित्र्यसहः स्नेहः
स्थितमन्यद् न्नेयं । वाच्यभेदेन भिन्ना पपुगपन्नाषस्य शः । श्लिष्यति शब्दाः श्लेषो साव स्मरा इमिरष्टधा । अर्थभेदेन
शब्दभेदः इति दर्शने काव्यमार्गे स्वरो न गण्यत इति चेत् मे वाच्यभेदेन भिन्ना अपि शब्दाः युगपदुच्चारणेन श्लिष्यन्ति
भिन्नस्वानेपम यहवतो सश्लेषः । स च वर्णप्रत्ययलिंगभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां भेदादष्टधा क्रमेणो
दाहरणं । अलंकारः शंकाकरनरकपालं परिमनोविशीर्णाङ्गो भंगी वसुचयष्टव एकोगतवपाः ॥ अवस्थेयं स्थाणो
रपि भवति सर्वामरगुरोर्विधौ वक्रे मूर्ध्नि स्थितं वितवपके पुनः मी ॥ पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव । वि
लसत्करेणुगहनं संप्रति सम वायपयोः सदनं ॥ मा भक्तिपद्रवि लोकनप्रणयिनी नीलोत्पल स्पर्द्धिनी ध्यानालम्बनतां स
माधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये ॥ लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा

का.प्र. हरेइत्यत्र वचने श्लेषोऽपि॥ महदे सुरसंधंमे तमव समासंगमागमाहरणो हर बहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा॥
५६ अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु वक्ष्यति। सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणां च नृपात्मजः॥ रजनिरमणमौ
59 लेः पादपद्मावलोकक्षणसमयपराप्तापवर्गसंपत्सहस्रप्रमथनिवहमध्ये जातु विद्वत्प्रसादादहमुचितउचितस्यान्नन्दिता
त्मा तथा मे॥ सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः। नयोपकारसांमुख्यमायासि तनुवर्तनं॥ मेहाभावासमकल्पाइमेऽदोषि
नवमोमवेत॥ नवमोऽपि त्यपि भिन्नक्रमो यास कृत्य गोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः॥ शतकोटिदतां बिभ्रद्विबु
धेन्द्रः स राजते॥ अत्र प्रकरणादिनियमाभावाद्द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यो तनुस्फुरितादिगुणाभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां तद
भेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां च शब्दानां बन्धेऽलंकारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति द्विधोऽपमर्थालंका
रमध्ये परिगणितोऽन्यैरिति कथमयं शब्दालंकार इत्युच्यते। इह दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सो
न्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते। तथा हि कष्टत्वादि गाढत्वादि अनुप्रासादयो व्यर्थत्वादि प्रौढ्युपमादयः॥ त
द्भावतद्भावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते तथा हि। स्वपक्षच पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिताद्
त्याभङ्ग श्लेषः प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदेति सभंगशब्दश्लेषश्चेति द्विविधोऽप्ययं शब्दैकसमाश्र राम.
याविति द्वयोरपि शब्दश्लेषत्वमुपपन्नं॥ न त्वाद्यस्यार्थश्लेषत्वं। अर्थश्लेषस्य तु स विषयो यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि न ५६

नश्लेषत्वं खंडनात् ॥ घोरस्त्रीके मोन्नतिमायाति मायाति लोकेनायात्यधोगतिं ॥ अहोस्तु सदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य वे
ति न वाच्यमुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरुपमा ॥ तथा हि ॥ यथा कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कचाति त
रामित्यादौ गुणस्य साम्ये क्रियासाम्ये उभयसाम्ये वोपमा तथा समकलकलं पुरमेतज्ज्ञातं संप्रति सितांशुबिंबमिवेत्यादौ
शब्दमात्रसामान्यमिहापि संभवतीति । न च कमलमिव मुखमित्यादिसाधारणधर्मप्रयोगाभावे उपमाया विषय इति
युक्तं वक्तुं ॥ पूर्णोपमाया अपि विषयत्वापत्तेः ॥ देवत्वमेव पातालमाशानां त्वं निबंधनं ॥ त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लो
कत्रयात्मकः इत्यादौ श्लेषस्य चोपमाद्यलंकारविविक्तो विषयोस्तीति । द्वयोर्योगे संकरत्वं उपपत्तियुक्तं लोचने नु उ
पमोपायत्वापयुक्तो विषयः । अन्यथा तिष्यापहारत्वप्रसंगो उपमायाः स्यात् । न च अविदुसहरी नित्यं गतत्वावराप विं
दुकेत्यादौ विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुर्विरोधः ॥ नह्यनन्तार्थद्वयप्रतिपादकशब्दश्ले
षः द्वितीयार्थस्य प्रतिभानमात्रस्य परोहाभावात्तान्त च विरोधाभासवद्विरोधः श्लेषाभास इव श्लेषः तस्मादेवमादि
षु वाक्येषु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलंकारान्तरमेव । तथा च सहृदयशिरश्चिन्तामणिः ॥ नाल्पः कविरिव स्वल्पश्लोको देवमहान्त
वान् ॥ इति ॥ अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥ आहायचापमचलं कृतवा
होनं गुणो विषमदृष्टिः ॥ यश्चिन्नमच्युतशरो लक्ष्यमभांक्ष्य मंभोसीनन्तमनस्मोऽइत्यादावेकदेशविवर्तिरूपकश्लेष

घतितरे कस्मात्सोक्तिविरोधित्वमुचितं। शब्दश्लेष इति चोच्यते। अर्थालंकारमध्ये तु स्पष्ट इति कोऽयं नयः॥ किं च वैचित्र्यम
लंकार इति य एव कविप्रतिभासंरंभगोचरस्तत्रैव विचित्रतेति सैवालंकारभूमिः॥ अर्थमुखप्रेक्षित्वमेतेषां शब्दानामिति चेत्॥
अनुप्रासादीनामपि तथैवेति तेऽप्यर्थालंकाराः॥ किं नो व्यक्त इति रसादिव्यंजकस्वरूपवाच्यविशेषसव्यपेक्षत्वेऽप्यनुप्रा
सादीनामलंकारता॥ शब्दगुणदोषाणामप्यर्थापेक्षयैव गुणदोषता॥ अर्थगुणदोषालंकाराणां शब्दापेक्षयाव स्थि
तिरिति तेऽपि शब्दगतत्वेनैवोच्यन्ता॥ विधौ वक्त्रेमरुद्दीयाहे वर्णादिश्लेषेऽर्थक्रमप्रत्ययच्छायत्वेऽर्थश्लेषत्वं शब्दभेदेऽपि
प्रसज्यत इति सैव सोऽहि स्वयं विचार्य्यमा। तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता॥ सति वैशविशेषेण यत्रत्य स्मावर्णा
ः खड्गमुरजपद्माद्याकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रं काव्यम्॥ कष्टं काव्यमेतदिति मात्रं प्रदर्श्यते उदाहरणं॥ मारारिशक्र
रामेभमुखैरासाररंहसा॥ सारारब्धस्तवा नित्यं तदर्त्तिहरणक्षमा॥ माता नतानां संघट्टः श्रियां बाधितसंभ्रमा॥
मान्याथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमादिजा॥ खड्गबंधः॥ सरला बहलारंभतरलालिबलारवा॥ वारला बहुलामंदकरला बहु
मला मुरजबंधः॥ भास्वत्प्रतिभासारसा भाता हता विभा॥ भावितात्मा शुभा वादे देवाभा बत ते सभा॥ पद्मं॥ रसासार रसासार
सायताक्षक्षतायासा सातावाततवातता सा रक्षतस्त्वस्त्वतक्षर॥ सर्वतोभद्रः॥ संभविनोऽप्यन्ये प्रभेदाः शक्तिमात्रप्रकाश
काः॥ ननु काव्यरूपतां दधतीति न दर्श्यन्ते॥ पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा॥ एकार्थतेव॥ भिन्नरूपसा

र्थीकानर्थकशब्दनिष्ठमेकार्थत्वेनैवमुखेभासनं पुनरुक्तवदाभासः ॥ सच शब्दस्य सभंगाभंगरूपकेवलशब्दनिष्ठः ॥ उदाहर
णं ॥ अरिवधदेहशरीरः सहसा रथिसूततुरगपादातः ॥ भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः ॥ चकासत्यंग
नाऽऽमाः कौतुकानंददहेतवः ॥ तस्य राज्ञः सुमनसो विबुधाः पार्श्ववर्तिनः ॥ तथा शब्दार्थयोरयम् ॥ तनुवपुरजघन्योऽसौ
करिकुंजररुधिररक्तखरनखरः ॥ तेजोधाममहः पृथुमनसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः ॥ अत्रैकस्मिन्पदे परिवर्तिते नालंकार इति शब्दा
श्रयोऽपरस्मिंस्तु परिवर्तितेऽपि न हीयत इति अर्थनिष्ठ इत्युभयालंकारोऽयम् ॥ ॥ इति काव्यप्रकाशे शब्दालंकारनिर्णयो ना
म नवम उल्लासः ॥ ॥ अथार्थालंकारानाह ॥ साधर्म्यमुपमा भेदे ॥ उपमानोपमेययोरेव न तु कार्यकारणादिकयोः साधर्म्यं भवतीति त
योरेव समानेन धर्मेण संबंध उपमा ॥ भेदग्रहणमनन्वयव्यवच्छेदाय ॥ पूर्णा लुप्ता च ॥ उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्र
तिपादकानामुपादाने पूर्णा ॥ एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता ॥ सा ॥ साऽग्रिमा ॥ श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥
अग्रिमा पूर्णा ॥ यथेववाशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणान्येते तथापि शब्द
शक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव षष्ठीवत्संबंधं प्रतिपादयंतीति तत्सद्भावे श्रौत्युपमा ॥ तथैव तत्र तस्येवेत्यनेनेवार्थे विहितस्य वते
रुपादाने तेन तुल्यमित्यादावुपमेय एव तत्तुल्यमस्येत्यादौ चोपमान एव ॥ इदं च तच्च तुल्यमित्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दा
नां विश्रान्तिरिति साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी ॥ तद्वदेवत

का॰प्र॰ त्वमित्यादिना विहितस्य वतेः स्थितौ इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति नित्यसमासे इवशब्दप्रयोगे
६१ समासगा॥ क्रमेणोदाहरणानि। खमैपि समरेषु त्वां। विजयश्रीर्न मुंचति प्रभावप्रभवं कांतं स्वाधीनपतिका यथा॥ चकि
61 तहरिणलोललोचनायाः क्रुधितरुणारुणतारहारिकान्ति। सरसिजमिदमाननं च तस्याः सममिति चेतसि सम्मदं वि
धत्ते॥ अत्यायतैर्नियमकारिभिरुद्धतानां दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः। शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो लक्ष्मीवि
लासभवनैर्भुवनं बभार॥ अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः। सुरतरुसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षि
तीश्वर न कस्य॥ गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गंगाभुजंगवत्। दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत्॥ स्वाधीनभर्तृका कान्तं भजमाना
यथालोकोत्तरचमत्कारमत्र तथा जयश्रीस्त्वहासे च नेनेत्यादिना प्रतीयमानेन विना। यद्यपि नोक्तेर्वैचित्र्यं वैचित्र्यं चालंकारस्त
थापि न ध्यानगुणीभूतव्यंग्यव्यवहारः॥ न खलु व्यंग्यसंस्पर्शपरामर्शादत्र चारुताप्रतीतिरपि तु वाच्यवैचित्र्यप्र
तिभासादेव। रसादिरूपव्यंग्यार्थोपस्कारान्तरं च सर्वत्राव्यभिचारी तथापि स्वैवतदलंकारोदाहरणता॥ तद्रहितत्वेन
तूदाह्रियमाणा विरसतामावहंतीति। एवं च पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति न चोदनीयम्॥ तद्धर्मस्य लोपे स्यान्नश्रौ
तीतद्धिते पुनः॥ धर्मः साधारणः तद्धिते पुनः॥ धर्मः साधारणः तद्धिते कल्पबादौ तार्थ्ये वा॥ तेन पंच उदाहरणा राम॰
नि॥ धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः॥ करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा॥ आकृष्टकरवालोऽसौ सं ६१

परापे परिभ्रमन्॥प्रसर्पिसेनयाद्यः क्रान्तेन समं प्रभुः॥करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा॥विषकल्पं मनो वे
त्सि यदि जीवसि तत्सखे॥उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा॥सअलकरणपरवीसामसिरिविअरणं ण सरसकव
स्स।दीसइ अह व।णिसम्मइ सरिसं अंसंसमेत्तेन॥कव्वस्सेत्यत्र कव्वसममित्ति सरिसमित्यत्र तस्य गतमिति पाठे एषैव समासगा॥
वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि कर्मकर्त्रोर्णमुलि।वाद्यलुप् उपमाद्योतक इति वादेः उपमाप्रतिपादकस्य।चलो
पे पदद्वे कर्मण्यधिकरणे चोत्पन्ने क्यचि कर्तरि क्यङि च कर्मकर्त्रोरुपपदयोर्णमुलि च भवेत्॥उदाहरणानि।ततः कुमुदना
थेन कामिनीगण्डपाण्डुना॥नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता॥तथा।असितभुजगभीषणासिपत्रो रुहरुहिकाहितचित्ततूर्ण
चारः॥पुलकिततनुरुत्कपोलकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेयमासीत्॥पौरं सुतीयति जनं समरान्तरेवन्तःपुरीयति विचि
त्रचरितं बुधः॥नारीयति समरसीम्नि कृपाणपाणेरालोक्यस्य चरितानि सपत्नसेना॥मृधे निदाघघर्मांशुदर्शं पश्यन्ति तं परे स्वपु
नः॥पार्थसंचारं संचरत्यवनीपतिः॥एतद्विलोपे क्विप्समासगा॥एतयोर्द्वयोर्द्वयोर्धर्मवाद्योः॥उदाहरणं।सविता वि
धवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः॥यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि।परिपन्थिमनोरा
ज्यशतैरपि दुराक्रमः॥संपरायप्रवृत्तोसौ राजते राजकुञ्जरः॥धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते॥ढुंढुंणन्तो मरीहि
सि कंटअकलिआइं केअइवणाइं मालइकुसुमपरिच्छं भमर भमन्तो ण पाविहिसि॥कुसुमेन सममिति पाठे वाक्यगा॥धर्मवि

का.प्र. वाधुपेमेयासे ॥ आसोनिरासष्ठ ॥ उदाहरणं । आराति विक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ॥ कृपाणोदग्रदोर्दंडः स सहस्रायुधी
६२ यति । अत्रीत्मा उपमेय ॥ त्रिलोपे च समासगा ॥ त्रयाणां वा इवधर्मोपमानानां ॥ तरुणिमनिकृतावलोकनाल्ललितविलास सवि
62 लब्धविग्रहा स्मरशरविसराचितांतरा मृगनयना हरते मुनेर्मनः ॥ अत्र सह उपमानेत्यादिनायहा समासलोपौ । क्रूरस्याचारस्या
यः ॥ स्मलतपाद्यवसानाह यः ॥ स्मलेनान्विछत्यायः ॥ स्मलिकइत्यतिशापो । किंनत्रि क्रूरा वारोपमेयते स्पधर्मैवारीनांलो
पे त्रिलोपे त्रिलोपे च उपमा । एवमेकोनविंशतिर्लुप्ताः ॥ पूर्णाभिः सह पंचविंशतिः ॥ अनयैनैव राज्यश्रीर्दैन्येनैव मनस्विता ॥ म
म्लौ साथ विषादेन पद्मिनीव हिमाम्भसे त्यभिन्ने साधारणधर्मे ज्योत्स्नेव नयनानंदः सुरेव मदकारणं प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलो
कानितंबिनी ॥ इति भिन्ने वा तस्मिन्नेकस्यैव बहूपमानोपादाने मालोपमा ॥ यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वे पूर्ववदभिन्नभिन्न
धर्मत्वो रशनावत्कनकवितरराजलत्वमतकेरनरेगितार्थितंते ॥ मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता । तस्याः सभेव जयश्री
ला ॥ मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता ॥ तस्य सभेव जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेषाम् इत्यादि रसनो
पमा वचनलक्षिता ॥ एवं विधैर्विश्वसहस्रसंभवाद्भेदा नात्र क्रमा च्च ॥ उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगो अनन्वयः ॥
उपमानांतरसंबंधाभावोऽनन्वयः ॥ न केवलं भाति नितांतकांतिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव ॥ यावद्विलासायुधलाव
लासा स्तोत द्विलासा इव तद्विलासाः ॥ विपर्यास उपमेयोपमानयोः ॥ तयोरुपमानोपमेययोः परिवृत्तिरर्थाद्वाक्यद्वये ॥ इ

तरोपमानस्य च छेदः परोऽपमेये नोपमेयोपमा ॥ उदाहरणं । कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः ॥ धरणी
वधृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति बत यस्य ॥ संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ॥ समेनोपमानेन । उन्मेषं यो म
मन सहते जातिवैरी निशायामिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौंदर्यदर्पः ॥ नीतः शांतिं प्रसभमनया वक्त्रकांत्येति हर्षाल्ल
ग्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥ लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवांजनं नभः ॥ इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितं
ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥ भेदोक्तौ यथा । अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः कृशानुः किं सर्वाः प्रसर
ति दिशो नैष नियतं कृतांतः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥ भेदोक्ता
वित्यनेन केवलमत्र निश्चयगर्भो यावन्निश्चयान्तोऽपि संदेहः स्वीकृतः ॥ यथा इन्दुः किं क्व कलंकः सरसिजमेतत्किमंबु कुत्र गतम् ॥ ल
लितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ॥ किन्तु निश्चयगर्भ इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इत्यये स्थितो भ
दोऽस्त्येन ॥ तदनुक्तौ यथा । अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चंद्रो नु कान्तिप्रदः शृंगारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ॥ वे
दाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ तद्रूपकमभेदो य उपमेयउ
पमानोपमेययोः ॥ अतिसाम्यादनपह्नुतभेदयोरभेदः ॥ समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ॥ आरोपविषया इवारोप्य
माणा यदा शब्दोपात्तास्तदा समस्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति समस्तवस्तुविषयं आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितं ॥ यथा ज्यो

का॰प्र॰ त्स्नाभस्मच्छुरणधवलाबिभ्रतीतारकास्थीन्यन्तर्द्धानव्यसनरसिकारात्रिकापालिकीयं॥ द्वीपाद्द्वीपंभ्रमतिदधतीचंद्रमुद्राकपाले
६३ न्यस्तंसिद्धाञ्जनपरिमलंलांछनस्यच्छलेन॥ अत्रपादत्रये अन्तर्द्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितधर्मएवेतिरूपकपरिग्रहेसाधक
63 मस्ति। तत्संकराशंकानकार्या॥ श्रौताआर्थाश्चतेयस्मिन्नेकदेशविवर्त्तितत्॥ केचिदारोप्यमाणाः॰॥ शब्दोपात्ताः॰ केचिदर्थसाम
र्थ्यादवसेयाइत्येकदेशविवर्त्ति। यथा। जस्सरणंतेउरएकरेकुणंतस्समंडलग्गलअं। रससंमुहीविसहसापरंमुहीहोइरि
उसेणा॥ अत्ररणस्यान्तः॰पुरत्वमारोप्यमाणंशब्दोपात्तंमंडलाग्रलतायानायिकात्वंरिपुसेनायाश्चप्रतिनायिकात्वमर्थसाम
र्थ्यादवसीयतइत्येकदेशेविशेषेणवर्त्तनादेकदेशविवर्त्ति। सांगमेतत्॥ उक्तद्विभेदंसावयवं। निरंगंतुशुद्धंयथा। कुरंगीवांगानिस्ति
मितयतिगीतध्वनिषुयत्सखींकान्तोदन्तंश्रुतमपिपुनः॰प्रश्नयतियत्॥ अनिद्रंयच्चान्तः॰स्वपितितदहोवेद्म्यभिनवांप्रवृत्तोस्याः
सेक्तुंहृदिमनसिजप्रेमलतिकां। मालातुपूर्ववत्॥ मालोपमायामिवैकस्मिन्बहवआरोपिताः॰॥ यथा। सौन्दर्यस्यतरंगिणीत
रुणिमोत्कर्षस्यहर्षोद्गमः॰कान्तेः॰ कार्मणकर्मनर्मरहसामुल्लासनावासभूः॰। विद्यावक्रगिरांविधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रियाबा
णाः॰पंचशिलीमुखस्यललनाचूडामणिः॰साप्रिया॥ नियतारोपणोपायः॰स्यादारोपः॰परस्ययः॰॥ तत्परंपरितंश्लिष्टेवाचके
भेदभाजिवा॥ यथा। विद्वन्मानसहंसवैरिकमलासंकोचदीप्तद्युतेदुर्गामार्गणनीललोहितसमित्स्वीकारवैश्वानरसत्यप्रीतिविधा रम॰
नदक्षविजयप्राग्भावभीमप्रभोसाम्राज्यंवरवीरवत्सरशतंवैरिंचमुच्चैः॰क्रियाः॰॥ अत्रमानसमेवमानसंकमलायाः॰संकोचएव ६३

वक्रमल्लानामासंकोचो दुर्गाणाममार्गाणामेव दुर्गाणामार्गणां समितं। स्वीकार एव समिश्रो स्वीकारः॥ सत्ये प्रीतिरेव वस
त्या मम प्रीतिः॥ ४॥ विजयः परपराभव एव विजयोर्जनः॥ एवमारोपणानिमित्तो हेत्वाहेरारोपः॥ यद्यपि शब्दार्थालंकारोघ मिश्र त्रो
वक्ष्यते चान्यथापि प्रसिद्ध्यनुरोधादत्रोक्तः॥ एकदेशविवर्तीद मन्ये रूपमभिधीयते। मेदमाजियथा॥ आलानं जयकुंजरस्य दृषदां से
तुर्विपद्वारिधेः पूर्वाद्रिः करवालचंडमहसो लीलोपधानं श्रियः॥ संग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मंदरो नो जयराज
ति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः॥ अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य कुंजरत्वाद्यारोपे भुजस्यालानत्वाद्यारोपो युज्यते। अलौ
किकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयाः स्तूयते देव सद्वंशमुक्तारत्नेन कैर्भवान॥ निरवधि निराश्रयं च परस्य स्थितमनिवर्तितकौत
कप्रपंचं॥ प्रथमसुंदरमवान्नपकूर्मम त्रिर्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकंद इति चामालारूपकमपि परंपरितं द्रष्टव्यं॥ किसलयक
रैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति॥ नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेंदुभिर्योषितां॥ मदनदुत्याहोरसनारूपकं नवैचित्र्य
वहितिनलक्षितं॥ प्रकृतमन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः॥ उपमेयमसत्यं कृत्वोपमानं सत्यतया यत् स्थाप्यते सा त्वपह्
नुतिः॥ उदाहरणं। अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये कलंको नैवायं विलसति शशांकस्य वपुषि। अमुष्येयं मन्ये वि
गलदमृतस्यंदशिशिरे रतिश्रांता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि॥ अथवा। वतंसखिकिपर्दे तनुरस्य यद्वैरं स्मरस्यापि प्रियविरह

का॰प्र॰ क्रुष्णोऽस्मिन्नागिलोके। तथा हि। उपवनसहकारेऽस्मासि संगच्छलेन प्रतिविशिखमनेनोहं कितंकालकूटं॥ अत्र न समं गाणि सह
६९ काराणांपपितु सकालकूटं ४ इत्यादु तिमन्तोतिषु॥ एवं वा। अमुष्मिंल्लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः ४ स्मरः ४ शर्वप्लुष्टः ४ पृथुजघ
64 नभागे निपतितः ४॥ यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः ४॥ अत्र न रोमालिर्धू
मशिखेयमिति प्राप्ति ४। एवमियमन्यं तत्रेरप्य त्याः। श्लेषः स वाक्ये एकस्मिन्यत्रानेकार्थता भवेत्॥ एकार्थप्रतिपादिकानां
मेव शब्दानां यत्रानेकोऽर्थः ४ स श्लेषः ४॥ उदयमयते दिङ्मालिन्यं निराकुरुतेतरां नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्तयति क्रियाः ४॥
रचयतितरां स्वैराचारप्रवर्तनकर्तनं बत बत लसत्तेजः ४ पुञ्जो विभाति विभाकरः ४॥ अत्राभिधाया अनियन्त्रणाद् द्वावप्यर्कभूपौ
वाच्यौ॥ परोक्तिर्भेदकैः ४ श्लिष्टैः ४ समासोक्तिः ४ प्रकृतार्थप्रतिपादकेन वाक्येन श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यान्न तु विशेष्यस्य सामर्थ्या
दपि यदप्रकृतस्याप्यर्थस्याभिधानं समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात्सा समासोक्तिः ४॥ उदाहरणं। लहिऊण तुज्झ बाहुप्फंसं
जीए स को वि उल्लासो जअलच्छी तुह विरहे ण हु उज्जला दुब्बला णं सा। अत्र जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलकान्तावाचकत्वं नास्ति॥ निद
र्शना। अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः ४॥ निदर्शनं दृष्टान्तकरणं। उदाहरणं। क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः॥ ति
तीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरं॥ अत्रोडुपेन सागरतरणमिव मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमित्युपमायां पर्यवस्यति॥ यथा॥ उदय राम॰
ति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तं। वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम्॥ अत्र ६४

कथमन्यस्य लीलामान्यो वहतीत्युपमायां पर्यवसानं ॥ दोर्भ्यामिति तितीर्षति । तरंगवतो भुजंगमाद्भातुमिच्छति करेह रिणाङ्कबिम्ब ।
मेत्रेल्लिलंघयिषति धिक्त्वमेषहे वपलेगुणानां । इति मुग्धमाह धातिइत्यादौ मालान याप्येयाइष्टव्या ॥ स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः
क्रियपयेव हि सापरा । क्रियये व स्वस्वरूपस्य करणाद्योः संबंधोपह्वगम्यते ॥ सापरा निदर्शना ॥ उन्नतं पदमुपैति यो लघुर्हे
लयैव स पतेदिति ब्रुवन् शैलशेखरगतो दृषत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥ अत्र पातक्रियया पतनस्य लाघवे सत्युन्नत
पदप्राप्तिरूपस्य कारणस्य च संबंधः ख्याप्यते । अप्रस्तुतप्रशंसा या या प्रसेव प्रस्तुताश्रया । अप्राकरणिकस्यार्थस्याभिधा
नेन प्राकरणिकस्याक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा ॥ सा च कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति । तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्ये
वेति पंचधा ॥ तदन्यस्य कारणादेः क्रमेणोदाहरणम् ॥ याताः किं न मिलंति सुंदरि पुनश्चिंता त्वया मत्कृते नो कार्या
नितरां कृशासि कथयत्येवं सबाष्पे मयि । लज्जामंथरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणो
त्साहस्तया सूचितः ॥ अत्र प्रस्थानात्किमिति निवृत्तोसीति कार्ये पृष्टे कारणमभिहितं । राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्यो
पि तूष्णीं स्थिताः कुब्जे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते इत्थं नाथ शुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पंजराच्चित्रस्था
नवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते अत्र प्रस्थानोद्यतं भवंतं ज्ञात्वा सहसैव त्वद्रिपवः ॥ पलाय्य गता इति कारणे प्रस्तुते
नेकार्यमुक्तम् ॥ एतत्तस्य मुखात्कियत्कमलिनीपत्रे कणं वारिणो यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः ॥ शृणवन्यदस्मादपि ॥ अ

का०प्र० ६५ 65 गुल्मल्लघुल्मकपाप्रविलल्लयिन्यादीयमाने शनै० कुञ्जोद्देशमुपगतो ममेत्यनुदिनं तिष्ठति नान्त० श्रुचा॥ अत्रास्थाने जडानां
महती संभावभवतीति सामान्ये प्रस्तुते विशेष० कथित०॥ सुहृद्धस्त बाष्पजलप्रमार्जनं करोति वैरप्रतियातेनेनय०॥ सए
वप ज्ञ० मधुमानस्तनोति मानस्तजीवितं तस्य समाजनं प्रिय०॥ अत्र कार्यं तिष्ठत्यनरकानुखचक्रे नायदृष्टु० खंडमयति। अ
हालमेव श्लाघ्यदृति विशेषे प्रकृते सामान्यमुदितं। तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रय० प्रकार०॥ श्लेष० समासोक्तिः सा
दृश्यमात्रं च तुल्यान्तरस्यापेक्षहेतु०॥ क्रमेणोदाहरणं। पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि यायाद्यदि प्रणयने न महा
नपि स्यात्॥ अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं केनापि दिक्प्रकटिता पुरुषोत्तमेन नायेनास्य मुद्रितेन वशा। मितं०
कौतिरेवौतत्त्वते युज्ये तप्रतिकर्तुमेवन भुनस्त्वस्येव पादह्यह०॥ स्वीतोनेतदृनुद्धितं पदितत्तः किं त्वं जुसे तो मतागस्ते वंगस्तु धा
मतानुभवतो यज्ञोऽस्मि दिस्फूर्जसे॥ आह्वायवारिपरित० सारितांमुखे भ्यः किंतावदर्जितमनेन दुरोदरेण। सारीकृतं चतुरङ
वाहृह नेहृतं चयाताल कुक्षिविवरे विवेशितेच॥ इयं च काचिदुत्प्रेक्ष्यतोपमानाद्यानिध्यानेये रीणैव भवति यथा॥ अबेरण० स्थ
गितभुवनाभोगापातालकुक्षे० पोतोपापाद्यहृदिवहवोलं घते पिक्रमते॥ आहोतिरिक्त० कथमपि भवेदोषदैवान्तहर
नीको नामस्याद्वटकुहाराणलोके नेप्यस्यः॥ कश्चित्तु व्याराय पेरायथा॥ कस्त्वं भो० कथयामि दैवहतकं मां विद्धि राम। ६५
ज्ञासोटकं वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते। वामेनात्र वटस्तमध्वगजन० सर्वात्मनासेवते न च्छायापि

परोपकारकरणीमार्गस्थितस्यास्मिन्नो क्वचित्त्वेनाध्यारोपेण यथा॥ सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं दृष्टिः
सा मदविस्मृतस्वपरदिक्किं भूयसोक्तेन वा॥ सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे यद्वारणोऽद्याप्यसावन्तःशून्यकरो निषेव्यत इ
ति भ्रातः क एष ग्रहः॥ अत्र रसनाविपर्यासः अन्यत्वकर्णचम्भ्रमरस्यासेवने हेतुः करणचापलं च हेतुः॥ मदः प्रत्युत ते
त्सेवने निमित्तम्॥ निगीर्याध्यवसानं च प्रकृतस्य परेण यत्॥ प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनं॥ कार्यकारणयोर्य
श्च यो वा पौर्वापर्यविपर्ययः॥ विज्ञेयातिशयोक्तिः सा॥ उपमानेनान्तर्निगीर्णस्योपमेयस्य यदध्यवसानं सैका॥ यथा॥ कम
लमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायां॥ सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम्॥ अत्र मुखादि कमला
दिरूपतयाध्यवसितम्॥ प्रस्तुतस्यैवान्यत्वेन नाध्यवसीयते सापरा॥ यथा॥ अण्णं लडहत्तणअं अण्णा विअ का वि वत्तणच्छाआ
सामा सामण्णपआवइणो रेह व्विअ ण होइ॥ यद्यर्थस्य यदि शब्देन चेच्छब्देन वा कथने यत्कल्पनमर्थादसम्भविनोऽर्थस्य सा तृ
तीया॥ यथा॥ राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः॥ तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात्॥ कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुं
कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी॥ यथा॥ हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन॥ चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषयं
त्वया भजता॥ प्रतिवस्तूपमा तु सा॥ सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः॥ साम्यं साधारणो धर्मः॥ उपमेय
वाक्ये चोपमानवाक्ये च॥ कथितपदस्य दुष्टतया अभिहितत्वाच्छब्दभेदेन तदुपादीयते। सा वस्तुनो वाक्यस्योपमानत्वा

का॰ प्र॰ स्मातिवस्तूपमा॥ यथा॥ देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा॥ न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नं॥ यदि दहत्यनलो
६६ त्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः॥ लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता॥ इत्यादिमालाप्रतिवस्तूप
66 माप्युदाहार्या॥ एवमन्यत्राप्यनुसर्तव्या। दृष्टान्तः पुनरेतेषां प्रतिबिम्बनम्॥ एतेषां साधारणधर्मादीनां। दृष्टोन्तो निश्चयो यत्र स
दृष्टान्तः॥ यथा त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितं॥ आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः॥ एष सा
धर्म्येण। वैधर्म्येणातु॥ तवाहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिनीषतः॥ भटाः परेषां विशरारु
तामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः॥ सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनां॥ सैव क्रियासु बहुषु कारकस्येति दीप
कम्॥ प्राकरणिकाप्राकरणिकानामर्थानां दुपमानोपमेयानां धर्मः क्रियादिरेकवारमेव यदुपादीयते। तदेक
स्थस्यैव समस्तवाक्यदीपनाद्दीपकम्। यथा॥ किविणाण धणं णाआण फणमणी केसराइं सीहाणं॥ कुलवालिआ
णं थणआ कुत्तो छिप्पंति अमुआणं॥ कारकस्य च बहुषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम्॥ यथा॥ स्विद्यति कूणति वेल्लति
विवलति निमिषति विलोकयति तिर्यक्॥ अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने॥ मालादीपकमाद्यं
चेद्यथोत्तरगुणावहम्॥ पूर्वेण पूर्वेण वस्तुनोत्तरमुत्तरं चेदुपक्रियते तन्मालादीपकम्॥ तद्यथा॥ संग्रामाङ्गणमा राम॰
गतेन भवता चापे समारोपिते संप्रासेया रिं वंधिपोधनि वहेसोमुरव्यमासादितं॥ कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भू ६६

मंडलं तेन खन्यजेत्वयामितयशसेनापि लोकत्रयम्॥ नियतानां सकृदुक्तिः सा पुनरुक्तत्वपोषिता॥ निमतानां प्राकरणिकानाम
प्राकरणिकानामेव वा॥ क्रमेणोदाहरणं॥ पांडुक्षामं वहनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः॥ आवेदयति नितान्तं क्षत्रियरोगं स
खि हृदंतः॥ कुमुदकमलनीलनीरजालिर्ललितविलासजुषोर्दृशोः पुरः॥ अस्तमस्तनरशिमरं जन्मप्रतिहतमेकपदे तवा
ननस्य॥ उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः॥ अन्यस्योपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यं। क्षीणः क्षीणोपि शशी भूयोभूयोपि वर्द्धते
सत्यं॥ विरम प्रसीद सुंदरि यौवनमतिवर्त्ति यातं तु॥ इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति केचिदुक्तं॥ तदयुक्तं। अ
त्रयोर्वनगतास्थैर्यस्याधिक्यं विवक्षितं हेलौ उक्तावेतत्कीनां त्रये साम्यं निवेदितौ शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लेषेण द्विरुक्तता।
व्यतिरेकस्य हेतुरुपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तमुपमानगतं निकर्षकारणं। तयोर्द्वयोरुक्तिरेकतरस्य द्वयोर्वानुक्तिरित्यनुक्तित्रयं
।एतस्मिंश्च चतुष्टयमुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादिते। अर्थेन च क्रमेणोक्तौ चत्वार एव भेदाः॥ आक्षिप्ते चौपम्ये तावन्त एव
द्वादश एते च श्लेषेपि भवन्तीति चतुर्विंशतिभेदाः॥ क्रमेणोदाहरणं॥ असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे। अन्यतुच्छजनस्ये
वनस्याप्यस्य महाधृतेः॥ अत्रैव तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्यायेणायुगपद्वानुपादानेन भेदत्रयम्॥ एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यं॥ अत्र
च शब्दस्य सम्भावाच्छाब्दमौपम्यं॥ अत्रैवासिमात्रसहायोऽयं प्रभूतारिपराभवे। नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽयं धृतेर्निधिः॥ तुल्यार्थेन
वतिरित्यार्थमौपम्यं॥ इयेस्तु नयानादासीत् कृततामरसश्रियाः॥ आननेनाकलंकेन जयतीन्दुं कलंकिनं॥ अत्रैवाहितुल्यादि

पद्मिविरहेस्याक्षिप्तोपमाजितेंद्रियतया साम्यविधावद्भुनिषेविमा४। आतिगा४ गुणास्यास्यनाज्जवसरं गुणागुणा४॥ अत्रेवार्थेवति४। गुणा
शाद्व४श्लिष्ट४। अखंडमंडल४ श्रीमान्यश्यैष पार्थिवीयति४। न निशाकरवज्जातु कालावैकल्यमागत४। अत्र तुल्यार्थेवति४॥ क
लाशाद्व४श्लिष्ट४। मालाप्रतियस्तु पमावन्मालाव्यतिरेकोपि संभावितस्तस्यापि भेदा एवमस्त्याः। आद्यिमात्रं चोदाहियते। यथा। ह
रवल्लविपद्मपिहरिवन्नविमोविभ तविततवपु४ रविवन्नवापि दुः सहकरतापितभू४ कदाचिदसि। अत्र तुल्यार्थेवति विषमादय
श्च शब्दा४ श्लिष्टाः। नित्योदितप्रतापेन त्रियामीलिता भास्वता नेमनमः येन भास्वानेष विनिर्जित४॥ अत्राक्षिप्तैवोपमा भासते इति
श्लिष्ट४। यथा वा। स्वच्छात्मता गुणसमुल्लसितेंदुबिंबं बिंबप्रभाधरमकृत्रिममृष्टगंधं। नाम तवापि वतोरजानीमुपत्रल स्मो जहार
मधुताननमंगनानां॥ अत्रेवादे४ तुल्यादिपदानामभावेपि श्लिष्टविशेषणेनाक्षिप्तैवोपमा प्रतीयते। एवंजातीयका४ श्लिष्टोक्ति
योग्यस्य यदस्य पृथगुपादानेऽन्येपि भेदा४ संभवंति। तेप्यतयैव दिशा द्रष्टव्या४॥ निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया। वक्ष्य
माणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मत४। विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वादनुपसर्जनीकार्यस्याशक्यवक्तव्यत्वमतिप्रसिद्धत्वं वा वि
शेषं वक्तुं निषेध इव निषेध४ स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति द्विविध आक्षेप४। क्रमेणोदाहरणं। एएहि किंपि कीएवि
कएणि। णिक्किवभणामि अलमहवा। अविआरिअकज्जारंभआरिणी मरउ णाभणिस्सं। ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चंदनरस४ शीतां
शुकांतद्रवः कर्पूर४ कदली मृणालवलयान्यंभोजिनीपल्लवा४॥ आंतर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिंगोत्करव्यापारायम

वन्तीह तत्किमनेनेन ब्रूमहे। क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना॥ हेतुरूपक्रियानिषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना। यथा॥ कु-
सुमितलताभिरहतापि धत्त रुजमलिकुलैरदष्टापि॥ परिवर्त्तते स्म नलिनी लहरीभिरलोलिताप्यघूर्णत सा॥ विशेषोक्तिरखण्डेषु
कारणेषु फलावचः॥ मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिः॥ अनुक्तनिमित्ता उक्तनिमित्ता। अचिन्त्यनिमित्ता च। क्र-
मेणोदाहरणं। निद्रानिवृत्तावुदिते द्युरत्ने सखीजने द्वारमधिष्ठितेऽपि। श्लथीकृताश्लेषरसे भुजङ्गे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा॥ क-
र्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने। नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे॥ स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः॥ हरतापि
तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलं॥ यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः। यथा॥ एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र देव द्विषां च
विदुषां च मृगीदृशां च। तापं च सम्मदरसं च रतिं च पुष्णन्। शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च॥ सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते।
यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा॥ साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशेषेण यत्समर्थ्यते। विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तर-
न्यासः॥ क्रमेणोदाहरणं। निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतं। पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतम्॥
सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कौमुदीमहसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतेऽस्तमभूद्विधुः॥ तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का क्व नासि शुभप्रदः॥ गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते। असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपि-
ति गौर्गलिः। अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशं। त एव धन्याः सुहृदः पराभवं जगत्यदृष्ट्वैव हि ये क्षयं गताः॥

का॰ प्र॰ ॥विरोधः सोविरोधोपि विरुद्धत्वेन यद्वचः॥ वस्तुवृत्तेरविरोधेपि विरुद्धयोरिव यदभिधानं स विरोधः। जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरु
९८ द्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः॥ क्रिया द्वाभ्यामपि द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश॥ अभिनववनलिनीकिसलयमृणालवलयादि दवदहनराशिः॥
६५ सुभग कुरंगदृशोस्या विधिवशतस्त्वद्वियोगपविपाते॥ गिरयोप्यनुन्नतियुजो मरुदप्यचलोब्धयोप्यगम्भीराः॥ विश्वंभराप्यतिलघुर्न
रनाथ भवति के नियतं॥ येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां संप्राप्य धाराधरस्तीक्ष्णः सोप्यनुरज्यते च कमपि स्नेहं पराप्नोति च॥ तेषां सं
गररंगरक्तमनसां राज्ञां त्वया भूपते पांसूनां पटलैः प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कौतुकं॥ सृजति च जगदिदमवति च जगदिदम
वति च संहरति च हेलयैव यो नियतं॥ अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोपि चित्रमिदं॥ सततमुसलासक्ता बहुतरगृहकर्म
घटनया नृपते द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः॥ पेशलमपि खलवचनं दहतितरां मानसं सुतत्त्ववि
दां॥ परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत्प्रमोदयति॥ क्रौंचाद्रिरुद्दामदृषद्दृढोसौ यन्मार्गणानर्गलशातपाते॥ अभून्नवांभो
जदलाभिजातः स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः॥ परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो
न गतवान्॥ विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो विकारः कोप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते॥ अयं वारामेको निलय इति
रत्नाकर इति श्रितोस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः॥ क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं क्षणादेनं ताम्यत्तिमि राम॰
मकरमापास्यति मुनिः॥ समदमतंगजमदजलनिस्यन्दतरंगिणीपरिष्वंगात्॥ क्षितितिलक त्वयि तटजुषि शंकरचूडा ९८

पगायि कालिन्दी॥ स्वभावोक्तिः सुडिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्॥ स्वयोस्तदेकाश्रययोः रूपं वर्णः संस्थानं चेत्युदाहरणं॥ पश्चाद
ङ्घ्री प्रसार्य त्रिकनति विततं द्राघयित्वाङ्गमुच्चैरासज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटां धूलिधूम्रां विधूय। घासग्रासाभिलाषादनवरत
चलत्प्रोथतुण्डस्तुरंगो मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण॥ व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा।
व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिः। क्रमेणोदाहरणं। हितो वामुपरोधवंध्यमनसां मन्ये न मौलिः परो लज्जानम्रतरेरा न स्मामन्युत्रसं
ह्रस्यते। यस्याङ्गं तनुतेतनश्शेमखशे तैरेत्यागतायाः श्रियः। प्राप्यत्यागकृतावसाननमापि त्वय्येव यस्याः स्थितिः हे हेला जितबोधिसत्व
वचसां किं विस्तरैस्तोयधे नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः॥ तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धापयशोभारप्रो
द्वहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरो। भ्रातः सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकं। एकार्थाभिधायकं सत्सहार्थस्य बला
द्घटुभयार्थगमकं सा सहोक्तिः। यथा। सहाधिस्त्रहरिणामालिंद्रीहासंद्रासहमेगोवलं हिवाहधारागलत्त्रिउहसुहस्त्रविउ
तीत्राउद्येविरीरसह अनतनुलवाएदुघत्लाजीविहा॥ व्यापदं दिग्गते दीर्घत्वादि दीर्घत्वादि शावं द्विवसनिशागतं तु सहार्थस्या
मर्थ्यात्प्रतिपाद्यतो विनोक्तिः सो विनान्येन यन्नात्यन्तनेतरः॥ कचिदशोभनः कचिच्छोभनः। क्रमेणोदाहरणं॥
अनुचितनिशया विना शशी शशिना सापि विना महत्तमः उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः। मृग
लोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः॥ अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः। परिवृत्तिर्वि

का.म. निमयोर्योर्थानां स्यात्समासमैकस्थपरिवृत्तिरलंकारः॥ उदाहरणं। लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं मितं लास्यं हत्वा प्र
६९ यति भृशमामोदमसमं मोदमसमं लतास्त्वध्न्यानामलहृदयामाहायसहसा हृदत्या। धिग्व्याधिमभिनुदितमोहव्यतिकरं
69 अत्र प्रथमेर्द्धे समेन समस्य द्वितीये उत्तमेन न्यूनस्य। नानाविधप्रहरणैर्नृप संप्रहारे स्वीकृत्य दारुणनिनादवतः प्रहारान्॥
दृप्तारिवीरविसरेण वसुंधरेयं निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिर्वितीर्णा॥ अत्र न्यूनेनोत्तमस्य। प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रि
यन्ते भूतभाविनः। तद्भाविकं। भूताश्च भाविताश्चेति द्वन्द्वः। भावः कवेरभिप्रायोऽत्रास्तीति भाविकं। उदाहरणं। आसीदञ्ज
नमत्रेति पश्यामि तव लोचने। भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिं॥ अत्राद्येऽर्द्धे भूतस्य द्वितीये भाविनो दर्शनम्॥
काव्यलिंगं हेतोर्वाक्यपदार्थता। वाक्यार्थता यथा। वपुः प्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा पुरारे न प्रायः क्वचिदपि
भवन्तं प्रणतवान्। नमन्मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिभाग्महेश क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि॥ अनेकपदार्थता यथा॥
प्रणयसखीसलीलपरिहासरसाधिगतैर्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत्। वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः॥ एकपदार्थता यथा॥ भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं हा सोपान
परम्परां गिरिसुताकान्तालयालंकृतिं। अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि रा.म.
महामोहे निधीयामहे। एष्वपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमनं भुजपाते शस्त्रोपक्षेपः महामोहे सुखालोकोच्छेदित्वं च यथा ६९

क्रमभुक्तं तत्र रूपे च हेतुः। पर्यायोक्तं विनावाच्य वाचकत्वेन च स्थितयत्। वाच्यवाचकभावविरहितेनां जनव्यापारेणापत्याति
पादनं तस्य पर्यायेणाभंग्यन्तरेण कथनात्पर्यायोक्तो उदाहरणं यं प्रेक्ष्य विरहृ ... पि निवासमीति उज्झिता॥ महेन्द्रेण रावणमु
खमातेन दृष्टये हरे ॥ अत्र रावणशक्रो महमानमुक्तौ जाता इति व्यंग्यमपि शब्देनोच्यते। तेन प्रदेवाच्याते। तदेव व्यंग्यं
। यथा तु व्यंग्यं न तथोच्यते। यथां गादिभुक्तो चलति रघौ भोः ॥ भुक्ते खलइति विकल्पो य एव ह्येतदेव विकल्प्यपतिान
तु यथा दृष्टं तथा। एतौ भिन्नौ संसृष्टत्वेन दृष्टंभेदं संसर्गाभ्यां विकल्प्यति। उदा त्रैव सक्तन ॥ संपत्त। संपत्सम दुर्योग ॥
यथा मुक्ता ॥ केलिविस्रस्त्रहारगलिता ॥ संमार्जिनी भिर्दता ॥ प्रातः प्रांगणसीम्नि मन्थरचलद्बालांघ्रिलाक्षारु
णाः॥ हाहा दुर्मवीज श्रेकित्तधियः ॥ कर्पन्तिकेलीमुकाय द्विहस्वनेषु भोजेन्द्रपते खला गल्लोलापितम॥ मह तो चोप
लक्ष्मा उपलक्षणं भंगभावः। अर्थादुपलक्षणीये यथे उदाहरणं तद्दिक्षु नरापर्पयस्मिन्दशरथवचनानुपालनव्यसनी॥ निव
सत्वा हुसहापश्चकार रक्षः ॥ स्वयं रामः ॥ न चात्र वीरो रसस्तस्येहाङ्गत्वात्। तस्मिद्धि हेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्कारं भवेत्। स
मुच्चयोऽसौ। तस्यमस्क तस्य कार्यस्यैकस्मिन्साधके स्थिते साधकान्तराणि यत्र संभवति समुच्चयः॥ उदा
हरणं दुर्वारा ॥ स्मरमार्गणा ॥ प्रियतमो दूरे मनो त्युत्सुकं गाढं प्रेम नवं वयो ॥ निकठिना ॥ प्राणा कुलं निर्मलं॥ स्त्री
त्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालः ॥ कृतान्तोऽक्षमी नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः ॥ सोढव्य इत्थं शठ ॥॥ अत्र वि

का॰प्र॰ ७० 70 रहासतरले स्मरमार्गणाः ॥ कुर्वते न तु यद्यपि यमत्त इरेखिस्यादुपान्ते । एषएवसमुच्चयः ४ सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे
पर्यवस्यतीति न पृथग्लक्ष्यते ॥ तथाहि । कुलममलिनं भद्रा मूर्त्तिर्मतिः ४ श्रुतशालिनी भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः
प्रभुत्वमखण्डितं प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो व्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त एव तवाङ्कुशाः ४ । अत्र सतां योगः ४ उ
त्तरोदाहरणे त्वसतां योगः ४ । शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ४ । प्रभुर्धनपरा
यणः ४ सततदुर्गतः सज्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ अत्र शशिनि धूसरे शल्ये शल्यान्तरमिति शोभ
नयोगः ४ ॥ स त्वन्यो युगपद्या गुणक्रियाः ४ गुणौ च क्रिये च । गुणक्रिये च क्रिया ४ । क्रमेणोदाहरणानि । विदलितसक
लारि कुलं त्वद्बलमिदमभवदाशु विमलं च । प्रखलमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि । अयमेकपदे तया वि
योगः प्रियया चोपनतः ४ सुदुः ४ सहो मे । नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ४ ॥ कलुषं च तवाहि
तेष्वकस्मात् सितपङ्केरुहसोदररुचि चक्षुः ४ ॥ पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुरमापदां कटाक्षैः ४ ॥ धुनोति चा
सिं तनुते च कीर्तिमिति स्याद्धि ४ कृपाणपाणिश्च भवान् रणक्षितौ ससाधुवादाश्च सुराः ४ सुरालयेष्वित्यादेष्वहर्षेनाप्याक्षि
करो इत्येकस्मिन्नेशरति च नवाच्यम् । एकं क्रमेणानेकस्मिन्पर्यायः ४ ॥ एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन्भवति क्रियते राम॰
वा स पर्यायः ४ । क्रमेणोदाहरणानि ॥ श्रोणीभारस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः ४ पद्भ्यां मुक्तास्तरलगतयः संश्रिता लो ७०

चनाभ्यां ॥ धत्ते चक्षुः कुचमपि वनितामद्वितीयं च वक्रं तद्गात्रारोगगात्रविनिमयः कल्पितो यौवनेन ॥ यथा वा ॥ नन्वाश्रयस्थि
तिरियं च कालकूटकेनोत्तरोत्तरविशिष्टपदेशेयाहिष्वा । प्रागगणं वस्यत्वहृदये वक्ष लक्ष्म रागाय कंठे घुना वसति वाचि पुनः खलानां
॥ यथा वा ॥ विम्बोष्ठस्वरागसेतान्निपद्घिमपद्ृपता अधुना तद्हृदयेष्वेषमगन्नावाक्षित हृदयपतो रागस्य वक्त्रनो भैहेष्येकत
याध्यवसितत्वाद्धेकत्वमविरुद्धं । तं तारामितिरिसहो अस्ररस्मरताहरणा । स्मिह अस्रमेकरसं विवाहरेपि अरागीशीवसि
अकुसुमवारोनाऽन्यस्ततोऽन्यथा अनेकमेकस्मिन् क्रमेण भवति क्रियते वा सोऽन्यः क्रमेणोदाहरणं । मधुरिमरुचिरं
वचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथुव्यनक्ति ॥ अथ कथकथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव हालहलं विषं तेदेव तद्वेहं नतमि
त्तिमं हि रमिहलब्धावकाशोऽहिवः साधो नु जीरतीन हन्ति करिणा मेतायनाभाघटाः ॥ सहोक्ते मुखलद्धानि कलमिहृसं
गीतकंघो पितो मा यर्दीहि वसेद्धि जोयमियं तीमृ मिंसमारोपितः ॥ अत्रैकस्यैव हानोपादानयोरविवक्षितत्वान्न परिव
त्तिः । अनुमानं तदुक्तं पक्षसाध्यसाधनयोर्वचः । पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकित्वेन त्रिरूपो हेतुः साधनम् । धर्मिणायोगव्यव
च्छेदो व्यापकस्य साध्यं । यथा पत्रैतालहरी चलाचलदृशो व्यापारयेति क्रवं । तत्रैव प्रपतन्ति मत्तममी मर्मस्पृशो मार्गणाः
॥ तच्चक्रीकृतचापमंचितशरप्रेस्वत्करः क्रोधनो धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं सदास्मरः ॥ साध्यसाधनयोः पौ
र्वापर्यविकल्पेन न किंचिद्वैचित्र्यमिति न तथा दर्शितं विशेषतोपसाकृतैउन्निः परिकरस्तु सः । अर्थाद्विशेष्यस्या

उदाहरणं। महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः। न संहतास्तस्य न भेदवृत्तयः प्रियाणि वाञ्छन्त्यसु
भिः समीहितुं॥ अपुष्टार्थस्य दोषताभिधानात्तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्वीकारः। कृतस्तथाप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां
विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्र्यमित्यलंकारमध्ये गणितः। व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनं॥ निगू
ढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि व्यपदेशेन यदपह्नूयते सा व्याजोक्तिः छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनं निगूहनं
॥ निगूढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि व्यपदेशेन यदपह्नूयते सा व्याजोक्तिः। न चैषापह्नुतिः। प्रकृताप्रकृतोभयनि
ष्ठस्य साम्यस्येहासंभवात्। उदाहरणं। शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लसद्रोमाञ्चादिविसंष्ठुलाखिलवि
धिव्यासङ्गभङ्गाकुलः॥ हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मितं शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवता
द्वः शिवः। अत्र पुलककरयोरित्यूचिवान्सस्मितं शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः। अत्र पुलक
वेपथू सात्त्विकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशितत्वादपलपितस्वरूपौ व्याजोक्तिं प्रयोजयतः॥ किंचित्पृ
ष्टमपृष्टं वा कथितं यत्प्रकल्प्यते। तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता। प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन वस्तु
शब्देन प्रतिपादितं प्रयोजनान्तराभावात्सदृशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदाय पर्यवस्यति सा भवेत्परिसंख्या। अत्र च कथनं प्रश्नपूर्व
कं तदन्यथा च परिदृष्टं। तथोभयत्र व्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानता वाच्यत्वं चेति चत्वारो भेदाः। क्रमेण॥ किमासेव्यं पुं

सोसविधमनवंधंधुसरिते ॥ किमेकांतेध्येयंचरणयुगलंकौस्तुभभृतः॥ किमाराध्यंपुण्यंकिमभिलषणीयंचकरुणायदा
सक्त्याचेतोनिरवधिविमुक्त्यैप्रभवति। किंभूषणंसुदृढमत्रयशोनरत्नंकिंकार्यमार्यचरितंसुकृतंनदोषः॥ किंचक्षुरप्रति
हतंधिषणाननेत्रंजानातिकस्त्वदपरः सदसद्विवेकम्॥ कौटिल्यंकचनिचयेकरचरणाधरदलेषुरागस्ते। काठिन्यंकुचयुगले
तरलत्वंनयनयोर्वसति। भक्तिर्भवेनविभवेव्यसनंशास्त्रेनयुवतिकामास्त्रे। चिंतायशसिनवपुषिप्रायः परिदृश्यतेमहतां॥
यथोत्तरंचेत्पूर्वस्यपूर्वस्यार्थस्यहेतुता। तदाकारणमालास्यात्॥ उत्तरमुत्तरंप्रतियथोत्तरंचेत्पूर्वस्यपूर्वस्यहेतुता। तदाका
रणमालास्यात्। उत्तरमुत्तरंप्रतियथोत्तरंचेत्पूर्वस्यपूर्वस्यार्थस्यकारणंगुणप्रकर्षोविनयाल्लभ्यते। गुणप्रकर्षेणजनो
नुरज्यतेजनानुरागप्रभवाहिसंपदः॥ हेतुमतासहहेतोरभिधानमभेदतोहेत्वलंकारेणलक्षितः॥ आयुर्घृतमित्यादिरू
पोहेत्वनभूषणतांकदाचिदर्हतिवैचित्र्याभावात्॥ अविरलकमलविकासःसकलालिमदश्चकोकिलानंदः॥ रम्योयमेतिसं
प्रतिलोकोत्कंठाकरःकालः॥ अत्रकाव्यरूपतांकोमलानुप्रासमहिम्नैवसमाम्नासिषुर्नतुहेत्वलंकारः॥ कल्पनयेतिपूर्वोक्तंकाव्य
लिंगमेवहेतुः॥ क्रिययातुपरस्परंवस्तुनोर्जननेन्योन्यं॥ अर्थयोरेकक्रियामुखेनपरस्परंकारणत्वेसत्यन्योन्यना
मालंकारः॥ उदाहरणं। हंसाणसरेहिसिरीसारिज्जइअहसराणहंसेहिं। अण्णोण्णंचिअएएअप्पाणंणवरगरुअंति॥ अ
त्रोभयेषामपिपरस्परं जनकतामिथः॥ श्रीमात्रतासंपादनद्वारेण उत्तरश्रुतिमात्रतः॥ प्रश्नस्योन्नयनंयत्रक्रियते

का.प्र. ७२ 72 तेनतत्रवासति। असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरंस्यात्तदुत्तरम्॥ प्रतिवचनोपलंभादेव पूर्ववाक्यंयत्र कल्प्यते तदेकंतावदुत्तरं। उदाहरणं। वाणिअ
हत्थिदन्ताकत्तोअम्हाणवग्घकित्तीआ। जावलुलिआलअमुहीघरम्मिपरिसक्कएसोण्हा॥ हे त्रिहतव्याघ्रकत्तीनामहमधीमत्येनताः
प्रयच्छेतिक्रेतुर्वचनमनेनवाक्येनसमुन्नीयते। नचैतत्काव्यलिंगमुत्तरस्यतादूप्यानुपपत्तेः॥ नहिप्रश्नस्यप्रतिवचनंजनकोहे
तुः। नापीदमनुमानं। एकधर्मिनिष्ठतयासाध्यसाधनयोरनिर्देशात्। इयत्तुकारणांतरमेवोत्तरंसाधीयः। प्रश्नादनंतरंलोकातिक्रांत
गोचरतयायदसंभाव्यरूपंप्रतिवचनंस्यात्तदपरमुत्तरं। अनयोश्चासकृदुपादानेनचारुताप्रतीतिरित्यसकृदुक्तं। उदाहरणं।
काविसमादिव्वगई किं। उल्लहं तणोगुणग्गाही। किंसोक्खंसुकलत्तं किंदुःखंजंखलोलोओ। प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपोहएवतात्प
र्यमिहतुवाच्यएवविश्रांतिरित्यनयोर्विवेकः। कुतोपिलक्षितः सूक्ष्मोप्यर्थोन्यस्मैप्रकाश्यते। धर्मेणकेनचिद्यत्रतत्सूक्ष्मं
परिचक्षते। कुतोप्याकारादिंगिताद्वासूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः। उदाहरणं। वक्त्रस्यंदिस्वेदबिंदुप्रबंधैर्दृष्ट्वाभिन्नंकुंकुमंकापिकं
ठे। पुंस्त्वंतन्व्याव्यंजयन्तीवयस्यास्मित्वापाणौखड्गलेखांलिलेख। अत्राकृतिमालोक्यकयापिवितर्कितंपुरुषायितम
सिलतालेखनेनवैदग्ध्यादभिव्यक्तिमुपनीतं। पुंसामेवकृपाणयोग्यत्वात्। यथावा। संकेतकालः कयाविदिंगितमा
त्रेणविदितोनिशासमयशंसिनाकमलनिमीलनेनलीलापद्मप्रतिपादितः। उत्तरोत्तरमुत्कर्षोभवेत्सारः परावधिः। परः प
र्यंतभागोवधिर्यस्यधाराधिरोहितयातत्रैवोत्कर्षस्यविश्रामः। उदाहरणं। राज्येसारंवसुधावसुधायांपुरेसौधंसौधेत राम. ७२

तत्त्वंतत्त्वेश्वरांगातानांगसर्वसर्वाभिन्नाहेशातयात्तत्त्वकार्यकारणाभः तयोः। युगपद्धर्मयोर्यत्रख्यातिः सास्याद्वसंगतिः। इहापद्दे
शेकारणांतहेश्चमेवकार्यमुत्पद्यमानंदृष्टं। यथाक्ष्माहदि। यत्रहेतुफलरूपयोरपिधर्मयोः केनाप्यतिशये ननानाहेशातयायुगपद्धवभा
सनंचसाचतयोः स्वभावोत्यन्तपरस्परसंगतिया गाढसंगतिः। उदाहरणं। जसेमच्चवणो तसेवेग्गा तामराइंजणो ग्गलिग्गाइंतकवग्गंक
वोलेवहूएविक्कमासवत्तीराएषाचविशेषवाधिनी नविरोधः। भिन्नाधारतयैवद्वयोरिहविरोधितायाप्रतिभासात्। विरोधेतुवि
रोधित्वमेकाश्रमनियमनुक्रमपिपर्यवसितमयवाहविषयपरिहारेणोत्सर्गस्यव्यवस्थितेः। तथाचेहनिदर्शितासमाधिः सुक
रंकार्यकारणांतरयोगतः। साधनांतरोपकृतेनकर्त्तीयहल्केशेनकार्यमारब्धमाधीयते। समाधिर्नाम। उदाहरणं। मानमस्याति
राकर्तुंयाहयोमेपतिष्यतः। उपकारायदिष्ट्येदंमुदीर्णंघनगर्जितं। समंयोग्यतयोग्योपाहिसंभावितः क्वचित्। इहमनयोश्त्ला
घ्यमितियोग्यतयासंबंधस्यनियतविषयमध्यवसानंचेत्तदासमं। तत्सद्योगेऽसद्योगेचउदाहरणं। धातुःशिल्पातिशयनिकष
स्थानेमेषाम्रगाक्षीन् येदेवोप्यपमनुपमोहन्तयत्नः स्मरज्यस्य। जातेहैवात्सदृशमनयोः संगतेयत्नेदृतछृंगारस्योपनतमधुना
राज्यमोकातयत्नाः। यथावा। चित्रेचित्रेवततवतमहचित्रमेतद्धिचित्रंजातोदैवादुचितरचनासंविधाताविधाता। पत्निम्वानांपरिणत
फलस्फातिरास्वाद्यतीयायचैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः। कचिद्घट्टातिवैधर्म्यात् श्लेषोघटनामियात्। कर्तुः
क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्चयद्भवेत्। गुणक्रियाभ्यांकार्यस्यकारणस्यगुणक्रिये। क्रमेणचविरुद्धेयत्सएषविषमोमतः। दृयो

का.प्र. रत्वं तद्विलक्षणतया यदनुपपद्यमानतयैव योगः प्रतिपद्यते यच्चापि किंचिदारभमाणः कर्त्ता क्रियायाः फलात् केवलमभीष्टं त
७३ स्फलं न लभते । यावदप्रार्थितमप्यनर्थं विषममासादयेत् । तथा सत्यपि कार्यस्य कारणरूपानुकारो यत्नतो गुणक्रियाभ्यां परस्परवि
73 रुद्धतां व्रजेत् ॥ स एष विषमालंकारश्चतूरूपो विषमः । क्रमेणोदाहरणं । शिरीषादपि मृद्वङ्गी क्वेयमायतलोचना । अयं क्व च
कुकूलाग्निककर्कशो मदनानलः ॥ सिंहिकासुतसंत्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः । जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः ॥
सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा । तमालनीला शरदिंदुपांडु यशस्त्रिलोक्याभरणं प्रसूते ॥ आनंदममंदमिम
मिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वं । विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥ अत्रानंददानं शरीरतापेन विरुध्यते । एवं विपुले
ने सागरशयस्य कुक्षौ भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये । मदविभ्रमासकलया पपे स पुरस्त्रियैकतमयैकदृशोऽल्पाहावपिवि ष
मत्वं यथायोगमवगंतव्यं । महतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् । आश्रयाश्रयिणोः स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥ आश्रि
तमाधेयं । आश्रय आधारः । तयोर्महतोरपि विषये तदपेक्षया तनुत्वेऽप्याश्रयाश्रयिणोर्यत्सत्तनवत्त्वप्रकर्षापेक्षया यथा
क्रमं यदधिकतरतां व्रजतस्तदिदं द्विविधमधिकं नाम । क्रमेणोदाहरणं । अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरं । माति मातु
मशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥ युगांतकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत । तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्त रा.म.
पोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥ प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया ॥ या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते यत्कृतिपरम ७३

पि विपक्षं साक्षात्तिरसितुमशक्तेन केनापि तमेव प्रतिपक्षमुत्कर्षयितुं तदाश्रितस्य तिरस्करणात् तदनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात् प्रत्य
नीकमभिधीयते । यथानीकेऽभियोज्ये तत्प्रतिनिधीभूतमपरं स्मढे तपा केनचिदभियुज्यते । तथेह प्रतिपक्षिणि विजेये तदी
योऽन्यो विजीयत इत्यर्थः ॥ उदाहरणं ॥ त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता । पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुश
याद्दिव कामः ॥ यथापस्य किंचिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः । कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनापि बा
धते ॥ इहोत्तरतरीयतासंबन्धिसुखसंबन्धात् । समेन वस्तुना लक्ष्मणा वस्तुवस्तुनापह्नुतिः । वस्तुतो निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमि
ति सूत्रार्थः सहजमागन्तुकं वा । किमपि साधारणं यल्लक्षणं तद्द्वारेण किंचित्केनचिद्वस्तु स्थित्यैव बलीयस्तया तिरोधीयते । तन्मीलितमि
ति द्विधा स्मरन्ति । क्रमेणोदाहरणं । अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरो विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखं । इति स्फुरितमङ्ग
के मृगदृशः स्वतो लीलया तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥ अत्र हृद्यकरलालिकमं गस्य लिङ्गं स्वाभाविकं साधारणं च मदोद्दृ
येन तत्राप्येतस्य दर्शनात् । ये कंदरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रेस्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषस्ते । अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्
वहतां सकम्पं तेषामहो बत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः । अत्र तु सामर्थ्यादिहवपितस्य शैत्यस्यागन्तुकत्वात्तत्संभवयोरपि कम्पपु
लकयोस्तादृप्यं समानता । भयोत्थापितयोरुपलक्षितत्वात् । स्थाप्यते पोष्यते वापि यथा पूर्वं परं परा । विशेषणात्पाव
त्रवस्तुसेकोवेती द्विधा । पूर्वं पूर्वं प्रतिपत्तौ तरोत्तरस्य वस्तुनो वैलक्षण्याविशेषणभावेन स्थाप्यते निषेधो वा संभवति सा द्विधा

का.प्र. द्धैरेकावलीभण्यते। क्रमेणोदाहरणं। पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्ग्यः। रूपं समुन्मीलितसद्विलासमस्त्रं
७४ विलासः कुसुमायुधस्य॥ न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदं न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो न गुञ्जितं तन्न जहार
74 यन्मनः॥ पूर्वत्र पुराणां वराङ्गनाभिः साम्यं गविशेषणमुखेन रूपं तस्य विलासास्तेषामप्यस्त्रमित्यमुना क्रमेण विशेषणं विधी
यते उत्तरत्र प्रतिषेधेऽप्येवमेव। ज्ञेयं यथानुभवमर्थस्य दृष्टस्य तत्सदृशे स्मृतिः। स्मरणं यः सदृशार्थः केनचिद्द्वारेणानियतो यद्वा कदापि वि
दृष्टः तेन स कालान्तरे स्मृतिप्रबोधाधायिनि तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति यत्तथैव स्मर्यते तत्स्मरणं॥ निम्ननाभिकुहरेषु यदम्भः
प्लावितं चलदृशां लहरीभिः। तद्भवेत्स्मरणं। उदाहरणं। निम्ननाभिकुहरेषु यदम्भः प्लावितं चलदृशां लहरीभिः। तद्भवैः कुह
रुतैः सुरनार्यः स्मारिताः सुरतकण्ठरुतानां॥ यथा वा। करजुअगहिअजसोआथणमुहविणिवेसिआहरपुडस्स। संभरिअपंचज
ण्णस्स णमह कण्हस्स रोमंचो॥ भ्रान्तिमानन्यसंविन्मतत्तुल्यदर्शने। तदित्यन्यद्दृष्टाकरणिकमाश्रियते। तस्य तथाविधस्य दृष्टौ संस्थो
यद्दृष्टाकरणिकतया संवेदनं स भ्रान्तिमान्॥ न चैष रूपकं प्रथमातिशयोक्तिर्वा तत्र वस्तुतो भ्रमस्याभावात्॥ इह वार्थानुगमने
न संज्ञाया प्रवृत्तेः स्वस्वरूपमेव प्रतिपन्नत्वात्॥ उदाहरणं। कपाले मार्जारः पयः इति करान्लेढि शशिनस्तरुच्छिद्रप्रोतान्बिसमिति क राम।
री संकलयति रतान्ते तल्पस्थान्हरति वनिताप्यंशुकमिति प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयति॥ आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमे ७४
यता। तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धनं॥ अस्य धुरं सुतरामुपमेयमेव वोढुं प्रौढमिति कैमर्थ्येन यदुपमानमाक्षिप्यते। य

हापितस्यैवोपमानतयाप्रसिद्धस्योपमानांतरविवक्षया नाहरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते। तदुपमेयस्योपमानं प्रतिकूलवर्त्तित्वादु
मयरूपम्। तीयं। क्रमेणोदाहरणा लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनां देव त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा। इ
न्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं चिन्तारत्नमहो मुधैव किमभी क्ष्माभृतः कुलक्ष्माभृतः॥ एष हि हारव संहरिकरणं दाऊणास्तु
णामुवस्त्र शिणाजुंनानुन्नमुहेरोनिसौ अरिविंहोउपमिजुदजरोन। अत्रमुखेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वल्पतरगुणत्वादुपमितेर्निष्पन्नत्वाव
अणिजामितिवचनीयपदाभिव्यंग्यत्याति रस्कारः॥ क्वचित्तु निष्पन्नैवोपमितिक्रिया अनादरनिबंधनोपयोगार्थमसवात्यमिमंलो वन
प्रगलेन किंवदमिमुग्धेसन्तीदशानि दिशोदिशि सरः सुनवनीलनलिनानि इहोपमेयीकरणमेवोत्पलानाम मनोहरः॥ अनयैवरीत्या पद
सामान्यगुणयोगान्नोपमेयभावमप्यनर्हतः पदं वितस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीयमितिः प्रमितिप्रत्येतव्यं यथा। अहमेव गुरु
: सुदारुणानामितिहालाहलतात मास्म दृप्यः॥ ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेस्मिन्वचनानि दुर्जनानां॥ अत्रहालाहलस्यो
पमानत्वमसंभाव्यमेवोपनिबद्धं॥ प्रस्तुतस्य पदार्थेन गुणसाम्यविवक्षया॥ एकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम्। अत्ताह
रामपितादृशातपाविवक्षितुं पदं प्रस्तुतार्थेन संपृक्तमपरित्यक्तनिजगुणमेवतदेकात्मतया निबध्यते तत्समानगुणनिबंधनात्सामा
न्यं मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः॥ सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्रचिरामलाभुकाः॥ शशभृति विततधाम्नि ध
वलयति धरामविभाव्यतां गताः। प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः॥ अत्रप्रस्तुततरस्यापोरनेतिरिक्ततयातिवदुध

का.प्र. ७५ वलत्वमेकालम्बनाहेतुः। अतएव प्रथमभावेनानन्तयोऽनुपलक्षणं। प्रथमावाधेन्नत्वयातुल्यतुच्चांवधन् नांकसाग्नितोगंउतत्वयाता नि। संगाः
सहेलेयाद्दिनापतिव्यकोवेहयिष्यन्तवबंयकाति। अत्रानिसिन्तांतरजनितापिनानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नममेहंनयुद्दसिनुमस
75 हतोप्रतीतत्वान्नस्यप्रतीतेश्च बाधायोगात्। विनाप्रसिद्धमाधारमाधेयस्यव्यवस्थितिः। एकात्मायुगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा। अन्यत्
प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः। तथैवकरणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः। प्रसिद्धाधारपरिहारेण यदाधेयस्य विशि
ष्टा स्थितिरभिधीयते स प्रथमो विशेषः। उदाहरणं। दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषां रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमि
ह कवयो न ते वंद्याः। एकमपि वस्तु यदेकेनैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्तते। स द्वितीयः उदाहरणम्। सा वसइ तुह हिअए स
च्चिअ अच्छीसु सा अ वअणेसु। अम्हारिसाण सुंदर ओआसो। स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजतानवद्यविद्यं। विधिना ससृजे न
वो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च। यथा वा। गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ। करुणाविमुखे
न मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम्। सर्वत्रैवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते। तां विना प्रायेणालंकारत्वायोगात्। अ
त एवोक्तं सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते। यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विनेति। स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वल
गुणस्य यत्।। तद्वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः। वस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणतया स्वगुणसंपदोपरक्तं राम.
तत्प्रतिभासमेव यत्समासादयति स तद्गुणः। तस्याप्रकृतस्य गुणोऽत्रास्तीति। उदा। विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परित ७५

॰ स्फुरंत्या । र । लै॰ पुनर्य त्रत्र च चानुविं स्वामानि न्विरेवं शाकरीरनीलै॰ । अत्र रवितुरगापेक्षया गउरागतजस्या तद्यपेक्षया चहरि
रमरणीनांप्रगुणवर्णिता ॥ तद्रूपननुहारश्लेषस्य ततस्या हतद्गुण॰ । यदि तु तद्गीयं वर्णसंभवं स्यामपियोग्यता यामिहन्यूनगुणानग
ह्लीपात्तद्ाभवेत्तद्गुणो नाम ॥ उदा । धवलोसि जइ वि सुंदर तह वि तुपेस मजुरं जिअं हि अ अंगराअभरिअविहिअ अरस्स हअं रागाहितो
रारत्तोसि ॥ अत्रातिरक्तो नापि मनसा संयुक्तो नरक्ततामुपगतइत्यतद्गुण॰ ॥ किंच तहि स्वप्रकृतमस्पेतिव प्रकृतमन्नामिहिस्यते तेतय
द्प्रकृतस्य स्वं प्रकृतेन कुतोपिति मित्तान्तानुविधीयते सोऽद्गुणाइत्यपि प्रतिपत्तव्यं । यथा । गांगमंबु सितमंबुयामुनं कज्जलाभमुभयत्र म
ज्जत॰ । राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न वापचीयते ॥ यद्यथासा । चितके नाप्यपरेणातद्गुणो यथा ॥ तथैव यद्विधीयेत सख्या यातद्ग ति स्मृत
॰ । येनोपायेन यद्वेके नोपक्लिप्तं तस्यान्येन जिगीषुत या तद्गुयापकमेव यद्यन्यथाकरणं समातव धिवस्तु व्याहतिहेतुत्वाद्व्याघात॰ इदं शार
ग्धमनस्मिं जीवयन्ति दृशैव याः ॥ विरूपाक्षजयिनोस्तु॰ स्तुवे वामलोचना॰ ॥ सेयं संसृष्टिरेतेषां भेदे नैकत्र या स्थितिः॰ । एतेषां समनंत
रमेवोक्तस्वरूपाणां यथासंभवमन्योन्यनिरपेक्षतया । यदिह शब्दमात्रगत्वेनार्थविषयत्वेनोभयत्रापि वावस्थानं से कार्यसमवायसंबं
धस्वभावा संसृष्टि॰ । तत्र शब्दालंकार संसृष्टि॰ । वदनमसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया । चलितया विदधे कलमेख
लाकलकलो लहदृशाऽन्यया । अथालंकार संसृष्टि॰ । लिंपतीव तमोङ्गानि वर्षतीवांजनं नभः॰ असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता । य
द्यत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ संसृष्टिप्रयोजकत॰ । उत्तरत्र तु तथाविधावुपमोत्प्रेक्षे । शब्दार्थालंकारयो॰ संसृष्टि॰ । सोणात्यि

का॰प्र॰ ७६ एत्युगामे जोऽप्यत्रं महमहत्तला स्तरांग। तनुरागा ताहि अल्प डिं परिसकान्ति गिरिवारेद्रा। अत्रानुप्रासो रूपकेचान्यो न्यानपेक्षे। संसर्गतश्च त
७६ योरेकत्रवाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात्। अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः॥ एत एव यत्रात्मन्यनासादितस्वतन्त्रभावाः पर
स्परमनुग्राह्यानुग्राहकतां दधाति स एषां संकीर्यमाणस्वरूपत्वात् संकरः। उदाहरणं। आत्ते सीमंतरत्ने मरकतिनि हृते हेमताट
कपत्रे लुप्तायां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते। शोणं बिम्बोष्ठकान्त्या त्वदरिमृगदृशामित्वरीणामरण्ये राजन् गुञ्जाफला
नां स्रजइति शवरा नैव हारं हरन्ति। अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रादुर्भूतं तदाश्रये ण च तद्गुणः। स चेतसां प्रत्यक्षतः इति भिन्न
मित्यनयोरङ्गाङ्गिभावः। यथा जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षवलयो वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः। परिप्रेंख
त्तारापरिकरकपालाङ्किततले शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति। उपमारूपकमुत्प्रेक्षा श्लेषश्चेति चत्वारोऽत्र एवं अङ्गाङ्गि
तया प्रतीयन्ते। कलङ्क एवाक्षवलयमिति रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधकप्रमाणतां प्रतिपद्यते। अस्य हि रूपकत्वे तिरोहित
कलङ्करूपमक्षवलयमेव मुख्यतयावगम्यते। तस्यैव च करग्रहणयोग्यतायां सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः। स्वेच्छया यमानुकलङ्कस्य करधा
रणमसम्भवमुपचर्य योज्यते उत्प्रेक्षांकेन कलङ्कस्य मध्येऽवस्थानात् कलङ्को ऽक्षवलयमिवेति रूपमाया कलङ्कस्यालङ्कृतया प्रति
पत्तिः। न चास्य करभ्रमत्वतो सीति मुख्येष्वुपचार एव शरणं स्यात् एवं रूपश्च संकरः शब्दालङ्कारयोरपि परिदृश्यते। यथा। राजति
तटीयमभिहतघनहा नवरासातिपातिसारावनद्धा। जगतीबद्धपथमविरलहा नवरासातिपरुतिसारावनद्धा। अत्र यमकमनुलोमप्रतिलो

राम॰ ७६

मश्चाचित्रमेतत्॥ पादद्वयगते परस्परापेक्षे। एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावात् निश्चयः॥ द्वयोर्वहूनां वालंकाराणामेकत्रसमावेशे विरोधा
घात्र युगपदवस्थानं। नचैकतरस्य परिग्रहे साधकं तदितरस्य परिहारे वाधकमस्ति। येनैकतरस्य परिग्रहः स्यात्। स निश्चयाभावरूपो द्वि
तीयः॥ संकरस्य समुच्चयेन संकरस्यैवावाप्तेः पात्। उदाहरणं। जहणो जहरअणाणि जरोजहरत्र निम्मलच्छा अनह किं विहिणा एसो सरस
पाणि अजलनिहि णकउं॥ अत्र समुद्रप्रस्तुते विशेषणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः किमसौ समासोक्तिः। किं मद्गुरप्रस्तुतस्य मुखे
नकस्यापि तत्समग्रतया प्रस्तुतस्य प्रतीयते रिय मप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः॥ यथा वा। नयनानंददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति।
अधुनापि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः॥ अत्र किं कामस्योद्दीपकः कालो वर्तत इति भंग्यंतरेणाभिधानात् पर्यायोक्तं पुनतद्द
द्दनस्येन्दुर्बिंबतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः॥ किं चेतदितिवक्रोक्तिर्हि उपत इ पारोपवशाद्रूपकं। अथवा तयोः समुच्चयवि
वक्षायां दीपकं। अथवा तुल्ययोगिता किं तु प्रदोषसमये विशेषणसाम्यादाननस्यावगतौ समासोक्तिः॥ आहो स्विन्मुखवर्ने
सत्यप्रस्तावादप्रस्तुतप्रशंसेति वहूनां संदेहादयमेव संकरः॥ यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतारस्तत्रैकतरस्य निश्चया
न्न संशयः॥ न्यायश्च साधकत्वमनुकूलता। दोषोपि वाधकत्वं प्रतिकूलता। तत्र सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव
हासद्युतिरित्यत्र मुखस्य तया वगम्यमाना हासद्युतिर्वक्त्रे एवानुकूल्यं भजते। इत्युपमायाः साधकं। शशिनि तु न तथा प्रति
कूलेति रूपतितस्याः वाधकता। वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं पदपरधृशीतो मुरम्भुषे इत्यत्रापरत्रामिंदोरनुगुणं न तु वक्त्रस्य प्रतिकू

का.प्र. त्वमिति रूपकस्य साधकतां प्रतिपद्यते ॥ न च यमाया वाधकतां । राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिंगति निर्भरमित्यत्र तु मणालिंग
७७ नमुपमां निरस्यति । सदृशं प्रति प्रेयसी प्रयुक्तस्यालिंगनस्यासंभवात् । पादांबुजं भवतु नो विजयाय मंजुमंजीरसिंजितमनोहरम
77 म्बिकायाः इत्यत्र मंजीरसिंजितं संबुजे प्रतिकूलसंभवादिति रूपकस्य वाधकं न तु पादे ऽजकूलमित्युपमायाः साधकम
भिधीयते । विध्युपमर्दिनो वाधकस्य तद्रूपेसपोल्कटत्वेन प्रतियन्नो एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यो स्फुटमेकत्र विषये श
ब्दार्थालंकृतिद्वयं व्यवस्थितं च । अभिन्न एव पदे स्फुटतया पद्मावपि शब्दार्थालंकारौ व्यवस्थां समासादयतः सोप्यप
र एव संकरः ॥ उदाहरणं । स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिंबविस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविंदं । श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमु
खावतारबद्धांधकारमधुपावलिसंचुकोच । अत्रैकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ ॥ ते नासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥ तदा
यमनुग्राह्यानुग्राहकतया संदेहेनैकपदप्रतिपाद्यतया च व्यवस्थितत्वात्त्रिप्रकार एव संकरो व्याकृतः ॥ प्रकारां
तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुं मानंत्यात्तत्प्रभेदानामिति । प्रतिपादिताः शब्दार्थोभयगतत्वेन वैविध्यजुषो लंकाराः ॥
नु ः पुनरेषां नियमो यदेतेषां तुल्येपि काव्यशोभातिशयहेतुत्वे कश्चिदलंकारः ॥ शब्दस्य कश्चिदर्थस्य कश्चिच्चो
भयस्येति चेन्न । उक्तमत्र । यथा काव्ये दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव राम.
प्रभवतो निमित्तांतरस्याभावात् । ततश्च यो लंकारो यदीयान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलंकारो व्यवस्थाप्यते तद ७७

ति। एवं च यथा पुनरुक्तवदाभासः परंपरितरूपकं चोभयोः भावाभावानुविधायित्वादुभयालंकारौ। तथा। उक्तहेतुकार्था
तरन्यासप्रभृतयोऽपि प्रदर्श्याः। अर्थस्य तु तत्रैव वैचित्र्यमुल्लकृततया प्रतिभासत इति वाच्यालंकारमध्ये वस्तुस्थितिमन
येक्ष्यैव लक्षिताः। योऽलंकारो यदाश्रितः स तदलंकार इत्यपि कल्पनायामन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ। तत्र ह्याश्रयपराम
र्शेण विच्छित्त्याश्रयाश्रयिभावस्याभावात्स्याभावाहितसंतिकाराणां पयेता। निमित्त एव परस्परव्यतिरेको ज्ञापयानः। एवं च हे
याप ष्यायोगसंभवन्नोऽपि केचनाउक्तौ पवन्तः भवंतीति न पृथक्प्रतिपादिताः॥ तथा स्वनुमानस्य प्रसिद्धमावो वैफल्यं हि
विरोध इति ये त्रयोऽनर्थास्तनामसिद्धिविरुद्धतामपुष्टयर्थं स्वप्रतिकूलवर्तीती च यथाक्रमेन प्रतिक्रामतीति। तास्वभावे
त्वात। के मे रोगा हा हरतो चकी चकारपंक्तिहरिरपि च वहं दीर्घजिह्वदुर्जुर्लंन्वान न स्त्रन्न तत्राथा ऽनुगाम पिच्चत गाः
कृत्तरोगन्तकुवेरघ। रेह संघसुरागांजगद्दयहृतये नि रवयक्रौ स्पृपस्त्रत्ता। तिपसेन्नोन्वहमहिमनुचः सो ऽ
वतोरस्यं हनोवः। अत्र कर्तृकर्मप्रतितियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरोधेन वस्तुता। नपुरारोति हा स्मारिष्ठ तथाप्रतीते
तिप्रसिद्धिविरोधः। पसरता तउरिरमान्मातरंगा रामं हिरमानेहस्यान्हिमं हरेरं उम। विपहिसल्लीलो लोपि निगच्छ
सितालि त्वहीयं मे। अन्तरगुररा न्मातिमेरवल्लमविरतसिंजातमनुमञ्जीरं॥ पदि सरराम नुरावरगोरसारराकमकारसांकु उ
ते॥ अत्र वाच्यस्य विचिन्त्यमाननकिंचिदपि चाउत्वप्रतीपतः स्त्वप्रष्वस्यतयैवानुप्रासस्य वैफल्यमा। अकुंठोत्कंठापापदर्गा

का॰प्र॰ मार्कंडं कमलं कठिनं। कं वकं यासरां केटे कुतु कंठानि मुद्गर मंगारे पऊषवर्णाउ स्वरं पर्वोक्तरीत्या विज्ञेयत इति पुनः पाजपा सोत्र प्रति
७८ कूलवर्णानाहत्ति विरोधः। यमकस्य पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तं दोषः। यथथा भुजंगमस्येव मणिः। सदंभा मरारा वकीर्णवत
78 दीसदंभाः। दुरन्तां तिरगीयतो पिजन्तोः कर्षन्ति चेतः। प्रमुदे संरंभाः। उपमायामुपमानस्य जातिप्रमाणगतं न्यूनत्वमधिकता
वा तादृश्यं त्वनुचितार्थत्वं दोषः। धर्मा श्च येनुत्यनाधिक्यं यथा कसंहीनपदत्वमधिकपदत्वं च तन्न्यभिचरन्नव्यभिचरितः। कसे
गणोहाहरणं। चांडालैरिव युष्माभिः साहसपरमं कृतं वहिस्फुलिंगइव मा जरयं चकास्ति। अयं पद्मासनसीनश्चक्रवाको विराजते
युगादौ भगवान्वेधा विविनिर्मित्सुरिव प्रजाः॥ पातालमिव ते नाभिः स्तनौ क्षितिधरोपमौ। वेणीदंड पुनरयं कालिंदीपात्रसन्निभ
मः। अत्र चांडालादिभिरुपमानैः प्रक्तानोथोस्य थमेवक दर्शित इत्यनुचितार्थता। सम्मुनित्ती छित्तो मौज्याक्तमा जिनपदंवहन्नाव्य
राजन्नीलजीमृतभागात्तिष्व इवांशुमान्। अत्रोपमानस्य मौर्वीस्थानीयस्तडित्सरगो धर्मः केनापि पदेनानप्रतियादित इति हीन
पदत्वं। सपीतवाससः प्राप्ते हीनतज्ञात् मनोज्ञमीमेवपुराधकमतः। शातक्रुंदेज्ञायधवान्निज्ञायांसरज्यमानः शशिनेव मेघः।
अत्रोपमेयस्य शंखचक्रेर तिर्हिग्रे ज्ञिनाग्नहणमतिरिच्यत इत्यधिकपदत्वं लिंगवचनभेदोप्युपमानोपमेययोः। साधारणं चेद्धर्ममन्य
रूपं कुर्यात्न्यदेकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयकुर्यात तदेकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगते राम॰
॥ सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयकुर्यात्तदेकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगते॥ सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्र ७८

तीयमाने न धर्मे लुप्ता प्रतीयते इति प्रक्रांतस्यार्थस्य स्फुरति। विहाय तस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वं यथा चित्रं ज्ञारलमिव च्युतो सिकरतो धिग्मं द
भागस्य मे॥ सक्तैचोभस्मितादेव मुद्राः कुलवधूरिवाय त्र नुतानातो लिंगवचनयोः सामान्याभिधायिपदस्य रूपभेदेन नोपपद्यते। न त
त्रैतद्दूषणावतारः॥ उभयथाप्यस्यानुगमत्वमस्वभावत्वात्। यथा गुरोरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः॥ तद्दैषास्य ह ज्ञोन्याभिः स्त्री
भिर्भिधुरतामतः ह धत्ते स्म परांज्ञो मांत द्वीयाविभ्रमाइवेति। कालपुरुषविध्यादिभेदेपि न तथा प्रतीतिः स्खलितरूपतया विश्रांति
मासादयती यासावपि भग्नप्रक्रमतयैव व्याख्याता यथा। त्रातिथिन्नामका कुस्था पुत्र मायकुसुमे इती। यच्छिमाघामि नीयामात्यसादमि
वचे तना॥ अत्र चैतन्ना प्रसाद मात्पो तिन पुनराणेति कालभेदः। प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः कौसुंभरागरुचिरस्फुरदंशु
कान्ता॥ विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती वालप्रवालविटपप्रभवा लतेव॥ अत्र लता विभ्राजते न तु विभाभ्राजते न तु विभ्राजस इति सं
वोध्यमाननिष्ठस्य परभागस्यासंबोध्यमानविषयतया व्यत्यासात्पुरुषभेदः। गंगेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिरित्यादौ। गंगा प्रवहति
ति। अप्रवर्तनात्मनो विधेः। एवं जीतीयकस्य वान्यस्यार्थस्योपमानगतस्यासंभवाद्विध्यादिभेदः। न तु नु समानमुच्चारितं
प्रतीयमानं स्वधर्मीतरमुपमापामुपमेयस्य प्रकृतधर्मी भिसंबंधात्कश्चित्कालभेदोस्ति। यत्राप्युपात्तेनैव सामान्यधर्मेणोपमाव
गम्यते। यथा युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदतीति तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवाद्ययं वदतीति प्रतिपत्त्या महोसत्यवादीसत्यं वदतीति। न च
यो न उ न्नयमार्योकनीयं। रैयो ष पुल्लातीतिवत्। युधिष्ठिर इव सत्यवचनेन सत्यवाद्ययमित्यर्थावगमात्। सत्यमेवेतत्। किं तु स्थितेते

का॰प्र॰ ष्वप्रयोगेषु समर्थत्वमिति । ननु सर्वथा नवधर्मास्त्यनवस्तुप्रतीतिविघातादिति सर्वे त एवात्र प्रमाणम् ॥ असादृश्यासंभवावप्युपमायामनु
७६ चितार्थतायामेव च पर्यवस्यतः । यथा । ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिं । अत्र काव्यस्य शशिना अर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं कुत्रापि
29 न प्रतीतमित्यनुचितार्थं । निर्येन्नुरस्यादिव तस्य दीप्ता ग्रा धनुर्मण्डलमध्यभाजः । जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिदृक्षताजन्ट परिवेषिरागो
र्घोता । अत्रापि ज्वलन्त्यो मधुधाराः सूर्यमण्डलान्निष्पतन्त्यो न संभवन्तीत्युपनिबध्यमानोऽर्थो नौचित्यमेव पुष्णाति । उत्प्रेक्षायामपि संभा
वनं ध्रुवेवादयः शब्दा वक्तुं सहन्ते न यथाशब्दोऽपि । केवलस्यास्य सादृश्यस्य धर्मसंबन्धप्रतिपादकत्वं तु पर्याप्तत्वात् । न स्यचास्याम विवक्षितत्वा
त्तत्राशक्तिरस्यामवाचकत्वदोषः । यथा । उदययौ दीर्घिकागर्भान्मुकुलं मेचकोत्पलं । नारीलोचनचातुर्यशंकासंकुचितं यथा । उत्प्रे
क्षितमपिताऽलिकेनतत्स्येणरणापरिवर्जितत्वात्त्रन्नि उपाख्यपख्यां तत्स समर्थनायहृयदर्थान्तरन्यासोपादानं तदा लेख्यमिव गगनतत्त्वेऽसंत
मसमीचीनमितिनिविषयत्वमेव तस्यानुचितार्थत्वे वहोषः । यथा हि वाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारं क्षुद्रेऽपि नू
नं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव । अत्राचेतनस्य हि वाकरात्त्रास एव न संभवतीति कुत एव तत्संयोजितमद्रिणा परि
त्राणं संभावितेनन्रूपेण प्रतिमानसमानस्यास्य न कथंचिदनुपपत्तिरत्रावतरतीति समर्थ एवता । समर्थनायामपत्वं साधारणवि
शेषणावशादेव समासोक्तिरनुक्तमप्युपमानविशेषं प्रतिपादयतीति तस्यात्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावादनुपादेयत्वात् । यत्र एम॰
हपुष्टार्थत्वपुनरुक्तावाहोषः ॥ यथा । स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करैर्दयितयेव विजृम्भिततापया । अतनुमाननपरिग्रहयास्थि ७७

तं उ चिरपाचिरपाहि दिवसश्रिया। अत्र तिग्मतेजसः ककुभां च यथा महच्छब्दविशेषणवशेन व्यक्तिविशेषपरिग्रहेण वाचनापकतया। नापि
कतया च व्यक्तिसत्यागनीमहिवसश्रियो पिप्रतिनापकत्वेन विष्यनीति किं। इषितये ति स्वशब्देयाहाने नश्लेषोपमाया रूक्ष विषयोप
त्रोपमानस्योपादाने मंतरेण साधारणोप्यपि विशेषणेन तथा प्रतीतिः। यथा स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता। प्रभातसंध्ये
वास्वापफललुब्धेहितप्रदेति। अप्रस्तुतप्रशंसायामप्युपमेयमनयैव रीत्या प्रतीतं न पुनः स्वशब्देन विशिष्य सामान्यद्वारेणाभिव्यक्तौ
उपयुक्तमेव पुनः कथनम्॥ तदेते ऽलंकारदोषा यथा संभवं निर्दिष्टेष्वेवं जातीयकाः। एवोक्तपैवदोष जाया न्तर्भाविता न पृथक्प्रतिपा
दनमर्हन्तीति॥ ॥ काव्यप्रकाशे ऽर्यालंकारनिर्णयो नाम दशम उल्लासः॥ ॥ समाप्तं काव्यप्रकाशपुस्तकं॥ शुभमस्तु॥

का.मा.
८०

८०

११६०

सम.
८०